

Jens S. Dangschat

**A FORDIZMUS
UTÁNI IDŐSZAK
OSZTÁLYSTRUKTÚRÁI**

Köszönöm a szerkesztők (az eredeti tanulmány-
kötet szerkesztői – *a szerk.*) a tanulmány egy korábbi
változatához fűzött segítő kommentárjait, és Ben
Dietrichnek az előzetes eszmecsérét. A fejtegetése-
kért ugyanakkor kizárólag a szerzőt terheli a felelősség.

1. AZ „ÚJ ÁTLÁTHATATLANSÁG” – EGY NÉMET KÜLÖNÚT

A társadalmi egyenlőtlenségek elemzéseinek rendszerint a saját jelenkori társadalomra vonatkoznak. A társadalmi egyenlőtlenség elméleteinek tehát van egy implicit – bár szisztematikus módon alig figyelembe vett – időbeli és térbeli vonatkozása. A társadalmi egyenlőtlenségekkel kapcsolatos elméletek, modellek és feltételezések ráadásul legfeljebb az esetlegesen plauzibilis és empirikusan elégségesen helytálló értelmezéseit jelentik annak, amit a tudósok a társadalomból észleltek. Visszapillantva az időben, könnyebb ezt a felismerést megtenni, mint ahogy könnyebb azt is sejtetni, hogy miért jöttek létre különböző értelmezései egy társadalomnak. A társadalmi egyenlőtlenség megfigyelése a (nyugat-)német társadalomban az előző kb. 150 évben az osztályelméletek (Marx, Engels), az osztályok, rendek és pártok (Weber), illetve társadalmi rétegek (Geiger) szerinti klasszifikációk, a „nivellált középrendi társadalom” elképzelése (Schelsky), az empiricista rétegződéskutatás (többek között Bolte, Scheuch), valamint az olyan koncepciók megszületését eredményezte, mint a centrum és periféria (Wallerstein, Kreckel), a helyzetek (Lagen) és miliók (Hradil), az individualizáció és destrukurálódás [Entstrukturierung] (Beck, Berger), vagy a miliók és életstílusok (Lüdtke, Schulze, Spellerberg, Vester).

Az osztályelméletek – bár a 60-as években a késő kapitalizmus kritikájával összefüggésben gyakran tárgyalták őket – soha nem váltak dominánssá a szövetségi német szociológiában. Jelenleg, többek között az angolszász „underclass”-vitára való tekintettel (vö. Kronauer és Volgel 1998; Bude 1998), ismét osztálymegközelítéseket fogalmaznak meg (többek között Bischoff, Erbslöh, Herkommer, Koch stb.). A társadalmi egyenlőtlenség értelmezése a nyugatnémet társadalomban tehát különbözik európai szomszédjaiétól az empiricista (amerikai) rétegződéskutatás iránti kezdeti domináns orientációjában és az osztályformációk interpretációjának viszonylagos jelentéktelenségében, továbbá manapság az „új társadalmi egyenlőtlenségek” diskurzusában. Ezt az eljárást a (nyugat-európai) társadalmak különbségeivel tették plauzibilissé. Azt feltételezik, hogy az egészen a 70-es évekig jellemző szövetségi német különút a szociális állam szociális piacgazdaság keretében megvalósított nagy integráló ereje által magyarázható, amely a létező osztálykülönbségeket állítólag a felismerhetetlenségig nivellálta.

A domináns empiricista rétegződéskutatás felett gyakorolt jogos kritikából (címszavak: fixáció a „meritokratikus triádra”, a státuszinkonzisztencia problémái!) és mindenképpen

1 Kidolgozásuk során a szövetségi német rétegződésemélet kritikájából kinőtt „új” társadalmi egyenlőtlenségek elméletei nem vették figyelembe, hogy a *státuszinkonzisztencia* jelensége alighanem csak a közép rétegeire, továbbá az akkori 20–40 évesek kohorszáira korlátozódik. Már pusztán módszertani okok miatt is szükségszerűen így van ez, mivel a többváltozós rétegződési indexeknek – bármilyen

a társadalmi fejleményekből (összefoglalóan Hradil 1992b: 15–30) vagy a társadalmi egyenlőtlenség vertikális jellegének végét (Kreckel) és a „horizontális egyenlőtlenségek” jelentősnövekedését (Hradil), vagy pedig mindenféle hierarchikus egyenlőtlenség jelentőségvesztését (Beck) vezették le. Már 15 éve domináns a szövetségi német szociológiában az „új” társadalmi egyenlőtlenségek „osztályon és renden túli” diskurzusa. Eme diskurzust jelentős részben Karl-Martin Bolte volt tanítványai folytatták és folytatják. Ez a paradigma-váltás ellentmondásban van ugyan a „müncheni iskolából” való származással, viszont az individuális karrierok alapját is jelentette az első (Kreckel, Beck, Hradil), a második (Berger, Hitzler) és a harmadik (Sopp, Michailow) generációban.² A diskurzus platformját a DGS (Deutsche Gesellschaft für Soziologie – Német Szociológiai Társaság [a ford.]) „Társadalmi egyenlőtlenség és társadalmi struktúraelemzés” szekciója képezi, amely összességében is profitál ebből a paradigmaváltásból.

Az Ulrich Beck (1983, 1986) individualizációtézise [Individualisierungsthese] körüli vita a strukturális megközelítések csaknem teljes feladásához vezetett, annál is inkább, mivel Beck tézisei nagyon sok kötőjeles szociológiába és társadalomtudományokba diffundálódtak, amit ő – egy cirkuláris logika jegyében – individualizációs tézise sokrétű megerősítéseként fog fel (Beck 1994). A gazdasági és politikai dimenziók, és ezzel a társadalmi egyenlőtlenség okai csaknem teljesen kikerültek az észlelés homlokteréből – kulturális és kommunikatív megközelítések váltak dominánssá. Így már nem is kérdeztek rá arra, hogy miért konstataáltak a 80-as évek kezdetétől „új” társadalmi egyenlőtlenségeket.

Ezzel megtették a döntő lépést a társadalmi egyenlőtlenség okainak és struktúráinak vizsgálatától a társadalmi egyenlőtlenség ezekről teljesen leválasztott megjelenési és reprodukciós formáinak a tipológiai felé.³ Ettől kezdve a társadalmi egyenlőtlenség(ek) olyan modelljeit fejlesztették ki, amelyek a középrétegekre és a középső korcsoportokra fókuszáló

jellegűek is – csak a középső pontszámai engedik meg azt a lehetőséget, hogy a különböző dimenziók mentén eltérő értékeket kapjunk. A felső és alsó rétegeknek a társadalmi egyenlőtlenség összes kategóriáját tekintve homogénebben strukturálnak kell lenniük (vö. Klocke 1998). A kohorszokra korlátozódás azon alapszik, hogy a szövetségi német társadalom kinyílási tendenciái bizonyos generációkat (például a 68-asokét) érintettek, miután a foglalkoztatási rendszerben megjelentek a csúcsfordizmus [Hochfordismus] első válságtünetei.

2 Nem szükséges azonban rögtön „tudományos apagyilkosságot” feltételezni. Tény ugyanakkor, hogy a rétegződésemélettel szembeni támadások legaktívabb protagonistái mindannyian Bolte tanítványai voltak. Egy másik érdekes szempontot jelent az, hogy a társadalmi egyenlőtlenség épp akkor vált a tudományos generációk „csatamezejévé”, amikor maga a dolog felől nézve a társadalom alig nyújtott erre alkalmat. Ugyanakkor ebben az időszakban mutatkoztak a társadalmi kinyílási tendenciák azokon a területeken, amelyeken a diskurzus szereplői elhelyezhetők; így azokat különösen fontosként érzékelték.

3 Vö. az „eldifferenciálással”, az „elpluralizálással”, az „elindividualizálással” kapcsolatos kritikát Geißlernél (1996), továbbá a szisztematikusan termelt és újratermelt egyenlőtlenségek „szétbeszélésével” és „elfelejtésével” szembeni kritikát Kreckelnél (1998).

nagyító perspektívájának feleltek meg. A társadalmi egyenlőtlenség azon értelmezéseinek és kategóriáinak konjunkciója volt megfigyelhető, amelyek erősebb fókuszálást tettek lehetővé a „finom különbségek” (Bourdieu) közti disztinkciókra a társadalom (felső) középrészén. Az a helyes felismerés is ide tartozott, hogy a társadalmi egyenlőtlenség strukturái egyre kevésbé determinálják rigid módon az emberek viselkedésmódjait.⁴ A cselekvés alapján homogén csoportok társadalmi strukturális szempontból ritkán homogének, a rétegek pedig egyre nagyobb belső szórást mutattak a viselkedés területén (vö. Hradil 1990: 125–126).

A társadalmi egyenlőtlenség(ek) vizsgálatának aktuális megközelítései tehát túlnyomórészt abból indulnak ki, hogy szerintük a társadalmi egyenlőtlenség tradicionális strukturái (rétegződések és osztályok) önmagukat élték túl, és hogy ezek helyett, illetve ezek mellett állítólóg „új” – a társadalmi egyenlőtlenség tradicionális vertikális dimenzióit keresztbe metsző („horizontális”) – egyenlőtlenségek alakultak ki és váltak fontossá. Manapság társadalmi helyzetekről és miliókról (Hradil) és társadalmi-politikai miliókról (Vester), destrukturalódási folyamatokról, illetve „osztályon és renden túli” formációkról, vagy destruktural(ódot)t osztálytársadalomról [entstrukturierte Klassengesellschaft] (Berger), életstílusokról (Lüdtke, Spellerberg), valamint arról beszélnek, hogy az életstílusokat és életmódokat egy „élménytársadalomban” (Schulze) naponta lehetséges és szükséges „összebarkácsolni” (Hitzler, Beck és Beck-Gernsheim).

Gyakran fogalmaztak meg kritikát ezzel a jellemzően szövetségi német állásponttal szemben:

- akár azokkal szemben, akik „Beck nevében” az ő tézisein túlléptek és őt nagyon egyoldalúan interpretálták (vö. Konietzka 1995: 60–67);
- akár azért, mert bár Németországban egy az USA-ból átvett, nagyon egysíkú rétegződési megközelítés vált – jogosan – a kritika tárgyává, a rétegződési megközelítés kritikája miatt a geigeri megközelítés tényleges potenciálja és annak kritikája soha nem kapta meg a megfelelő helyét (vö. Geißler 1985, 1994: 9–12);
- akár azért, mert a szövetségi német egyenlőtlenségkutatást egyre inkább a megjelenési és reprodukciós formák felszíni jelenségei befolyásolták, és a kulturális és reflexív megközelítés a materiális-strukturális okok felett átsiklott (vö. Dangschat 1999b, Diettrich 1999, Vester 1994); vagy
- akár azért, mert a szövetségi német egyenlőtlenség- és szegénységkutatás abbahagyta, hogy rákérdezzen az „újként” aposztrofált jelenségek, a cselekvések és beállítódásmódok felszínén lokalizált szabályszerűségek, illetve az „új átláthatatlanságok” okaira – nem is beszélve a lehetséges válaszok megfogalmazásáról (vö. Dangschat 1995b, 1999b).

4 Ugyanakkor véleményem szerint helytelen ebből arra következtetni, hogy a társadalmi-gazdasági strukturák elvesztették volna jelentőségüket a hierarchiaképződések és a mobilitási esélyek szempontjából (hasonlóan Kreckel 1992: 141–164). Az individualizáció tézise mögött meghúzódó feltételezésekkel ellentétben ismét egyre többször kerül sor szelektív bezárulásokra, ezért tehát szó sincs a jelenkori társadalomban a tradicionális strukturák vélelmezett meghaladásáról (vö. Bertram 1991; Geißler 1994; Mayer és Blossfeld 1990; Mayer 1991; Vester et al. 1993).

Rainer Geißler – egy szociológus, aki nem vesztette el a hitét a geigeri rétegződés-kutatás jelentőségének folytonosságában – volt az, aki egy „nyugatnémet különútként” (1996: 324) egy „nyugatnémet sajátosságként” jellemezte „a társadalmi struktúrakutatás nagymértékű elfordulását az egyenlőtlenségkutatás kérdésfeltevéseitől” (1997: 4). Geißler ugyanakkor nyitva hagyta a kérdést, hogy mi is lenne az oka ennek; téziséem szerint túlnyomórészt a nemzeti diskurzus, vagyis a tudományos aktorok nézőpontja és interpretációi okozták ezt a német különutat, és kevésbé maguk a helyi társadalmi viszonyok.⁵ Ezek – az újraegyesítés következményeitől eltekintve – csak fokozati különbségeket mutatnak Skandinávia, Hollandia, Ausztria és Svájc viszonyaihoz képest, sőt Franciaországgal, Belgiummal, Olaszországgal és Nagy-Britanniával összehasonlítva sem figyelhető meg a körülmények fundamentális különbözősége. Ha tehát a nemzetállamok társadalmi egyenlőtlenségeinek ilyen nagymérvű különbségeiért nem az objektív társadalmi viszonyok a felelősek, akkor a különbséget az interpretációkra, vagyis a tudományban ténykedő aktorokra, az ő diskurzusaikra, és a tudományos ismeretek reprodukciójára kell visszavezetni.

Egyértelmű a következménye ennek a diskurzusnak: ha a tudományos interpretációkban a társadalom destrukturáltként [entstrukturiert] és osztály nélküliként jelenik meg, olyanként tehát, amelyet a miliók és életstílusok formálnak, akkor ez segít érvényre juttatni egy a neoliberais-neokonzervatív politikai programokból következő regulációs formát, amely a polgári tábor számára azt a célt szolgálja, hogy a vezető gazdasági államok nemzeti társadalmait hozzáigazítsák a „globális társadalom kihívásaihoz”, azaz hogy nemzeti szinten elsőbbséget biztosítsanak a tőkefelhalmozáshoz fűződő érdekeknek („telephely-verseny”) a társadalom szociális integrációjával szemben.⁶ A német vitákban így alakul át

5 Az – alapelveiket a 70-es évek végén, illetve a 80-as évek elején megfogalmazó – „új” megközelítésekkel kapcsolatban elgondolkodtató, hogy az egyértelműen növekvő és megszilárduló munkanélküliség és szociálissegély-igénybevétel, a középrétegek és a fiatalok egzisztenciális félelmei, a szegénység egyre növekvő (bizonyos meghatározott régiókat és városnegyedeket érintő) térbeli koncentrációja, a két német állam újraegyesítésének az új tartományokra gyakorolt hatásai, a politika stílusának (különösen a munkaügyi, a pénzügyi, az adó- és a szociálpolitika területén megfigyelhető) változásai és a kényszermobilitás mentalitásformáló hatása ellenére ezek a megközelítések a nyugatnémet (!) szövetségi állam egy korszakának régi értelmezési mintáit veszik igénybe; ezt a korszakot a viszonylag nagyfokú társadalmi integráció tüntette ki, amelyet azonban már régebben, az „örökkévaló prosperitás rövid álmának” (vö. Lutz 1984) vége után „kivételes esetként” lepleztek le. Nemcsak arról van szó, hogy a társadalmi környezet alapjaiban változott meg, hanem arról is, hogy úgy tűnik, az „új” társadalmi egyenlőtlenségek protagonistái – ellentétben saját implicit és explicit állásfoglalásaikkal – maguk is hisznek egy – a munka társadalmán és az ipari társadalmon túlmutató – lineáris fejlődésben.

6 Az e helyütt Beck, Schulze és a brémai szegénységkutatók felett gyakorolt kritika nem jelenti annak a feltételezését, hogy ők ugyanolyan célokat követnének, mint azok a politikusok és újságírók, akik a globalizáció diskurzusának ideologizálása céljából a vonatkozó interpretációkat igénybe veszik. Minimálisan is naivitást kell azonban konstatálnunk, és a szemükre kell vetnünk, hogy tudományos munkájuk instrumentalizálásának ezen formája ellen eddig nem, vagy csak alig védekeztek.

a „felvonóhatás”⁷ az „olyan jól megy nekünk, mint még soha” társadalmának képzetévé – ezt aztán annak igazolása érdekében instrumentalizálják, hogy a szociális segélyekben részesülők és a munkanélküliek is „tegyék hozzá a maguk részét”; a „szabadidő társadalmá” átalakul a „vidámpark: Németország” koncepciójává – ugyanazokkal a következményekkel; a szegénység biografizálásának, temporalizációjának [Verzeitlichung] és individualizálásának elgondolásait – a munkanélküliek és a segélyekre utaltak száma növekedésének, a rasszizmus erősödésének és a nők ismét növekvő diszkriminációjának háttére előtt – arra használják fel, hogy kiadják a jelzést a veszély elmúltáról, és hogy a felelősséget azokra hárítsák, akik nem tudtak időben visszamenekülni a „kereső tevékenység normális világába” [Normalität des Erwerbslebens].⁸

Ebben a tanulmányban ezzel szemben az a tézis kerül kifejtésre, hogy a német társadalom – éppúgy, mint az összes fejlett, kapitalista módon szervezett társadalom – továbbra is egy *osztálytársadalom*, ennek során a tézist alátámasztó érvelés ki fog térni az *osztálystruktúrák* jelenlegi *termelési és újratermelési formáira* is. Az osztályfelfogás vonatkoztatási pontját – hasonlóan Geiger saját rétegződésfelfogására vonatkozó érveléséhez – a társadalmi egyenlőtlenség egy téren és időn átívelő dimenziója képezi. Geigertől (és Geißlertől) eltérően azonban az osztály, és nem pedig a réteg fogalmát használom, két okból kifolyólag:

7 A nominális átlagbérék és -jövödelmek folyamatos növekedése nem képezi e helyütt a vita tárgyát. Szükséges azonban kritizálni azt, hogy a középértékre vonatkozó kijelentés mellett nem szokták megemlíteni a középérték körüli egyre növekvő szóródást; az önálló, a vállalkozók, a vagyonosak és a háztulajdonosok számára rendelkezésre álló jövedelem ugyanis sokkal gyorsabban emelkedik, mint az átlag, miközben a munkások, és különösképpen a munkanélküliek és a szociális segélyben részesülők rendelkezésre álló jövedelme nominálisan csökken. Megfigyelhető továbbá az is, hogy a jövedelmi különbségek kisebbek adózás előtt, mint az adóztatás után (vö. Schäfer 1995), ami megerősíti azt a tételt, amely szerint a neoliberális-neokonzervatív kormányzatok érdekelték az alulról felfelé történő átcsoportosításban – és ezzel együtt a vertikális társadalmi egyenlőtlenség politikailag és a polgárok demokratikus többsége által is akart növelésében. Szó sincs tehát a társadalmi egyenlőtlenség destrukturalódásáról [Entstrukturierung], hanem egy olyan történelmi korszakról van sokkal inkább szó, amelyet a strukturálisan és intézményesen ismét kiélezett osztálykülönbségek jellemeznek.

8 Németországban emellett ismét kezd elharapózni a „jó” és a „rossz” szegények közti megkülönböztetés, mint ahogy az USA-ban és Nagy-Britanniában is 20, illetve 5 évvel ezelőtt (lásd „culture of poverty”-, illetve „underclass”-vita). Ezzel összefüggésben – és ezt mindazonáltal helyesen érzékelté Beck – határozottan növekszik az askriptív jegyek (rassz, nem, kor, kohorsz) alapján történő diszkrimináció. A szegénység átértékelése mifelénk olyan mértékben előrehaladott, hogy a szociális segélyre jogosultak munkára kényszerítése nemcsak hogy messzemenően elfogadottá vált (kb. két évvel ezelőtt még ez nem volt így), hanem emellett pozitív példaként olyan városokat (mint például Lübeck) „adogatnak körbe” a médiában, amelyek inkább a szociális segélyeket szeretnék csökkenteni, semmint a szociális segélyre szorulóknak számára – a szociális segélyről szóló szövetségi törvény 1. § (2) bekezdése értelmében – egy emberhez méltó életet biztosítani.

1. Az az igényem, hogy ne csak a társadalmi egyenlőtlenség – a társadalmi helyzetek különbségeinek elemzését lehetővé tevő – klasszifikációját mutassam fel, hanem explicit céloom a társadalmi egyenlőtlenség jellegének és mértékének, illetve újratermelődésének a magyarázata, és az is, hogy ezeket összefüggésbe hozzam a társadalmi változás osztársadalmi folyamataival.

2. Abból indulok ki, hogy a jelenleg megfigyelhető társadalmi egyenlőtlenséget ismét a *termelőeszközök feletti eltérő mértékű rendelkezés tradicionális mintái* határozzák meg, mivel a nagyarányú/(tartós) munkanélküliség nemcsak hogy létezik, de egyenesen a feltételévé válik a nemzeti és a regionális szintű verseny „sikeres” kezelésének. A „kinn vagy benn” kérdése nem új eszerint, hanem csupán egy megjelenési formája a tradicionális társadalmi egyenlőtlenségnek (vö. Bude 1998).

A társadalmi egyenlőtlenségek izolált megjelenési formáira koncentrááló elemzésekkel ellentétben azt a tézist fogalmazom meg, hogy a jelenkori osztálytársadalom egyidejűleg *több* újratermelési mechanizmussal, és emiatt több megjelenési formával is rendelkezik – ez pedig minden bizonnyal a *társadalmi egyenlőtlenség új minőségét* jelenti. Ennek során egy társadalmon belül a társadalmi egyenlőtlenségnek több rétege rakódik egymás fölé és alá (hasonló értékelés Kreckel [1998]). Az osztálytársadalom ezen megjelenési formáinak mindegyikét egy adott specifikus logika (re-)strukturálja, és mindegyiket különböző módon viszik színre és indokolják meg:

- *szétválási és polarizálódási tendenciák* két antagonisztikus társadalmi osztály között, a kizsákmányolási viszonyok következményeként (a munkásosztály és az underclass jelleg, a tartós munkanélküliség és a hátrányos lakókörnyezetekbe szorítottság megjelenési formái az egyik, jövedelem- és vagyonfelhalmozás pedig a másik oldalon, ahol a kapitalisták osztályát kiegészítik az alkalmazott menedzserek, akik az előbbieket szellemében szélesítik ki a tőkefelhalmozást, amiből maguk is átlagon felül profitálnak);
- *a középosztály pozícióinak differenciálódása (Ausdifferenzierung)* a társadalmi egyenlőtlenség releváns piacaiban (itt találja meg a helyét a weberi, a geigeri és a bourdieu-i rétegződés- és osztályfelfogás, valamint jelentése szerint Hradil társadalmihelyzet-fogalma is);
- *milióképződések*: ezek új társas bezáródási formákat jelentenek egy részben (!) kinyíló társadalomban, amelynek során az önbesorolások – a hasonló társadalmi struktúrák feltétele mellett – viszonylag önkéntesek, „reflexív” módon választhatók, és szituációtól függően, illetve az életrajz során újrakombinálhatók („barkácsolhatók”);
- *életstílusok*, amelyeket – különösen az ifjúság és az adolescencia szakaszában, továbbá a szolgáltatói szektor „új” foglalkozásaiban és az „új” háztartásformák esetében – tudatosan és szándékosan, gyakran disztinktív jelleggel rendeznek meg és visznek színre (demonstratív ízlés, szimbolikus tőke, életstílus-politikák).

A specifikus reprodukciós formák ilyen megközelítésmódja végső soron megfelel Hradil (1990: 126) azon követelésének is, hogy veselkedjünk neki „(...) ismét a társadalmi

struktúráján belüli differenciált viszonyok erősebb figyelembevételének". A szövetségi német diskurzushoz kapcsolódás javítása érdekében ebbe a felsorolásba az aktuális német vitát tükröző attribútumok is bekerültek. Egy kettős célkitűzés áll ennek hátterében: *először is* annak az egyértelművé tétele, hogy az elméleti megközelítések és az empirikus ellenőrzések közti „új átláthatatlanság” egy *bábeli nyelvzavart* okozott. Az „új” társadalmi egyenlőtlenség modelljeinek protagonistái mind a maguk sajátos módján határozzák meg szemszögüket és súlypontjukat, amiket nem mindig elégséges módon indokolnak meg. *Másodsor:* a nyelvi lelemények létrehozásával történő szimbolikus távolságteremtés helyett inkább az elméleti megközelítésmódok *integrációképességét* kellene elemezni.

Az osztálystruktúrára az alábbiakban úgy tekintek, mint amit nemcsak a munkaerő-folyamat során megvalósuló *tőkefelhalmozás* és a tőke és a munka antagonisztikus viszonya (*primer strukturálás*), hanem amit – a disztribúció formáin keresztül – éppúgy egy *politikai-társadalmi reguláció* (*szekunder strukturálás*) is termel. Az osztályok újratermelődése emellett a *munkaerő reprodukciója* és a *fogyasztás* különböző módjai (*tercier strukturálás*) által valósul meg.

Az osztálymodellt egyrészt Pierre Bourdieu struktúra-habitus-praxis koncepciója alapján fejleszttem ki, mivel ő – újabban még hangsúlyosabban, mint korábban – az osztályképződési folyamatok objektív és szimbolikus mozzanatainak egybevágását emeli ki (Bourdieu 1997c), másrészt Katznelsonhoz (1981: 202–205, 1986: 14–25) kapcsolódóan, aki a kapitalista társadalmak elemzése érdekében négy olyan szintet különböztet meg, amelyeket önmagukban, és különösen az egymástól való kölcsönös függésükben kellene vizsgálni (vö. Wright 1989). A négy szint a következő:

1. a kapitalista termelési folyamatok *kizsákmányolási struktúrái*, ezeket a többletérték elsajátításának kapitalizmusimmanens logikája teszi lehetővé;
2. a *konkrét-empirikus társadalmi formáció*, különös tekintettel a munkaviszonyokra, a munkaerőpiacra és a reprodukciós formákra;
3. az első két szintre vonatkozó *individuális és kollektív értelmezési minták*, valamint az osztályok egymással kapcsolatos (a demonstratív fogyasztási stílusoktól a nyílt osztályharcig ívelő) disztinktív magatartásformái; és
4. az egy osztály individuumai közti – a munka- és lakhatási viszonyokon keresztül megvalósuló – *szociális összekapcsolódás és hálózatképződés* [soziale Vernetzung].⁹

Egy ilyen osztálykoncepció tehát nemcsak a tradicionális strukturálódásokat öleli fel, hanem a – más helyen a „reflexivitás”, a „milió” és az „életstílus” fogalmi alatt tárgyalt, azonban „önállóként” és az osztályoktól izolálva, vagy azokat helyettesítve elgondolt – szubjektív interpretációkat és megjelenítési formákat éppúgy, mint a társadalmi reprodukció feltételeinek a flexibilizált tőkefelhalmozás új logikájához igazítása érdekében végrehajtott állami intervenciókat is (reguláció). A társadalmi egyenlőtlenség *osztályellentét*, amely

9 Az első két szint strukturális természetű, és a társadalmi osztályok produkcióját („osztálystruktúra”) írja le, míg az utolsó kettő a társadalmi osztályok reprodukcióját szolgálja („osztályformáció”).

nagyon is felveheti a rétegek, a társadalmi miliók vagy az életstílus-kategóriák megjelenési formáit; ebből kiindulva, és a regulációs iskola megközelítésének segítségével egy olyan magyarázó sémát alakítok ki, amely megvilágítja *először* is azt, hogy az osztályellentétek ma miért nem az azonosan strukturált és azonos érdekérvényesítéssel rendelkező emberek merev formációinak alakjában öltenek testet (3. fejezet), *másodszor* pedig azt, hogy miért következett be kb. 20 évvel ezelőtt a társadalmi egyenlőtlenség – szinte mindenki által konstataált – alapvető változása (4. fejezet). Ezek érdekében Bourdieu struktúra-habitus-praxis modelljéből kiindulva a társadalmi egyenlőtlenség makro-mezo-mikro modelljét szükséges kialakítani (2. fejezet).

2. A STRUKTURÁLT TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉG EGY MODELLJE

2.1 A struktúra-habitus-praxis koncepció kiindulópontja

Bourdieu volt az, aki megvetette az alapokat a társadalmi egyenlőtlenség körüli mai német vita egy része számára. Jelentős ebben a tekintetben egyrészt *tőkeelmélete*, amely a struktúra szintjének differenciálódását [Ausdifferenzierung] jelenti (gazdasági, kulturális, társadalmi és szimbolikus tőke; vö. Bourdieu 1983), másrészt *habituskonceptiója*, amely az osztályspecifikus ízlést vezeti be közvetítő elemként a struktúra és a cselekvés között, harmadrészt az *osztálykülönbségek kulturális újratermelésével* kapcsolatos megfontolásai, amelyeket a struktúra-habitus-praxis koncepcióban formalizált, és végül negyedrész a *többdimenziós „társadalmi térrel”* kapcsolatos elképzelései, amelyben a társadalmi struktúrák (osztályok és mezők), valamint az életstílusok (kulturális praktikák) egymásra rakódva át- és átfedik egymást (vö. 1. ábra, 126. oldal).

Vester és munkatársai (Vester et al. 1993, Vester 1992, 1994) annak a kérdésnek járta utána, hogy milyen módon működik, illetve hogyan funkcionálódik a társadalmi egyenlőtlenség újratermelése, és a „pluralizált osztálytársadalom” képeinek eredményére jutottak. Ennek konstrukciója során felhasználták egyrészt a „társadalmi tér” bourdieu-i koncepcióját és az ő értelmezését a társadalmi egyenlőtlenségek reprodukciójáról, másrészt pedig a brit kulturalista materialisták – különösen a birminghami iskola és Edward P. Thompson – kezdeményezésére támaszkodva társadalompolitikai miliókat alkottak

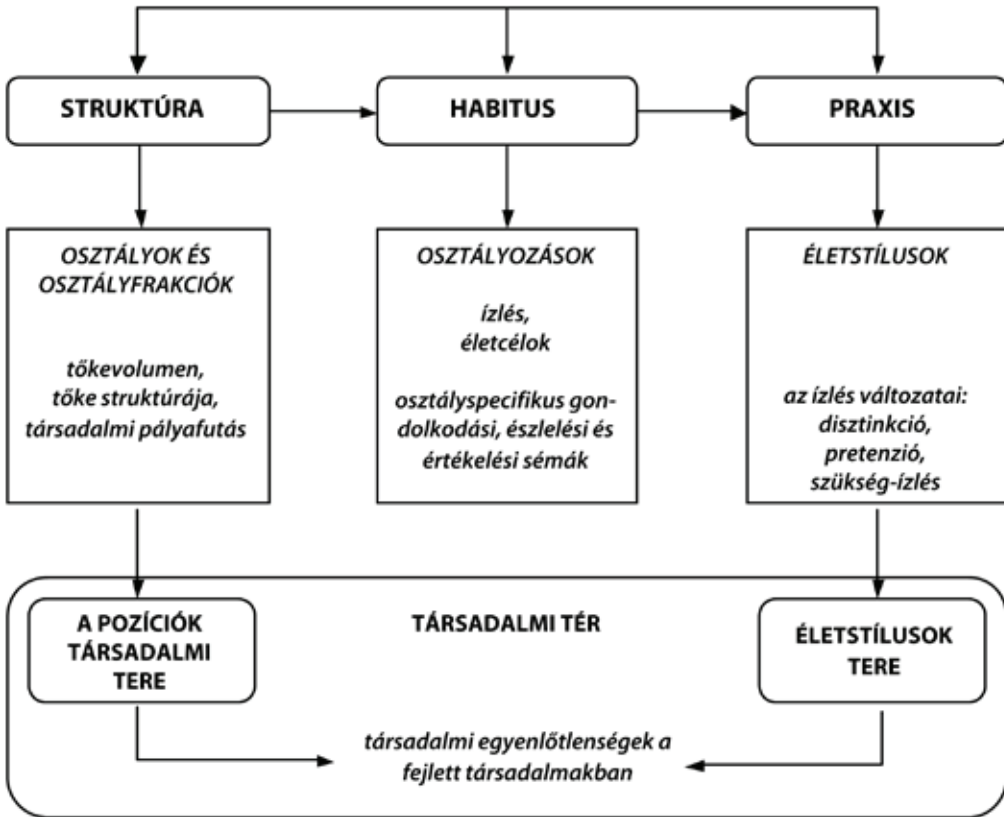
meg.¹⁰ Ezek a társadalompolitikai miliók egyrészt konkrét életvilágbeli *mikromiliók*ben¹¹ manifesztálódnak (ezek a közösség és közösségképződés [Vergemeinschaftung¹²] formái a családban, a szomszédságban, a baráti körben és a munkahelyen), másrészt pedig *makromiliók*ben a normatív koncepciók alakjában (a társulás [Vergesellschaftung] formái: szövetségek, pártok, igazgatás, munkamegosztás, csere, szerződés) (vö. 2. *ábra*, 127. oldal). A társadalompolitikai miliók a *milióspecifikus integrációideológiák* alapján jönnek létre, amelyek hatására egyrészt cselekvési minták (életstílusok), másrészt értelmezési minták (mentalitások és habitusok) alakulnak ki. A mentalitások és az életstílusok egymást kölcsönösen meghatározzák, és alapját képezik a közösségképződés és a társulás milióspecifikus formáinak. Ennek során a társadalmi csoportok a társadalmi tér pozícióiért, illetve a társulási folyamat [Vergesellschaftungsprozeß] kedvező pozícióiért és a „helyes” integrációs ideológiák meghatározásának hegemóniájáért harcolnak.

10 Vester et al. (1993, lásd továbbá Vester 1992, 1994) – hasonlóan a SINUS Intézethez – kilenc társadalompolitikai miliót különböztetnek meg, amelyek egyrészt a felső-, közép- és munkásosztálybeli habitusokhoz, másrészt pedig a modernizált, részben modernizált és tradicionális mentalitásokhoz rendelendők hozzá. Ezen miliókhöz (a társadalompolitikai beállítódások típusaiként) politikastílusokat társítanak, amelyek táborokká foghatók össze.

11 A makro- és mikromiliók közti megkülönböztetést Vester et al. (1993) Hradiltól (1987) vették át.

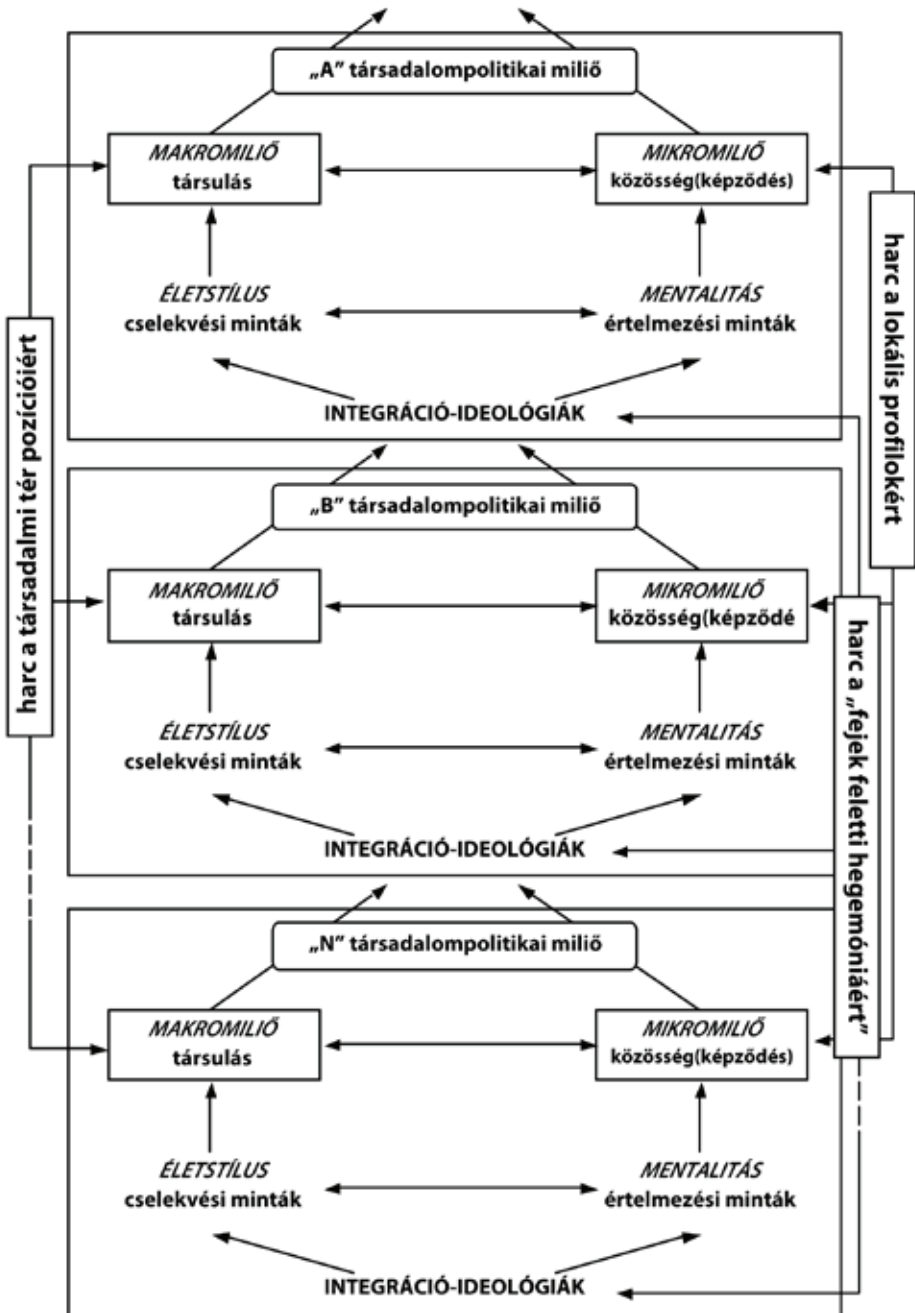
12 A „Vergemeinschaftung” és „Vergesellschaftung” Ferdinand Tönniestől és Max Weberől eredő megkülönböztetése a magyar nyelvben nem létezik. Az előbbi egy szubjektíven átélt összetartozás érzésére épül, míg az utóbbi a racionális érdekiegyenlítésen, gyakran formális megegyezéssel (vö. Max Weber: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1. Szociológiai kategóriáiban. Budapest: KJK, 1987, 66–67). Fordításuk során Erdélyi Ágnes fordítását (‘község’ és ‘társulás’) vettem alapul, azonban mindkét német kifejezés lehet főnév és ige is, ami a ‘társulás’ esetében magyarul is így van, viszont a ‘község’ kapcsán már nem, ezért – Erdélyitől eltérően – kontextustól függően a ‘község’ mellett a ‘községképződés’ kifejezést is használtam. A „Vergesellschaftung” fogalmát Simmel művei esetében ‘társadalmasulásként’ fordították, ám ez egy tágabb fogalom, mint a weberi, Dangschat pedig túlnyomórészt weberi értelemben használja a kifejezést – a ford.

1. ábra. A struktúra-habitus-praxis koncepció és a „társadalmi tér” összefüggése Bourdieu-nél

Nemcsak az integrációideológiák versengenek azonban egymással, hanem – a társadalmi térben elfoglalt pozíciók változásaira adott reakciókon keresztül – maguk a társulási folyamatok is. A közösségképződés formáit [Vergemeinschaftungsformen] szintén a versengő kölcsönös összefüggés viszonya jellemzi; a demonstratív birtokbavétel ennek az összefüggésnek jelenti a példáját a lakónegyedek (dzsentrifrikáció), vagy a fejlesztők, mérnökök és várostervezési hivatalok által birtokba vett városközpontok („életstílusok politikája”; vö. Dangschat 1994b, 1996a) esetében. Végül világossá válik, hogy a közösségek és társulások formáinak, illetve ezen társadalmi kapcsolatok kialakulási folyamatainak mindenkor jellege befolyásolja a többi társadalmi miliő integrációideológiáját. A társulási és közösségképződési folyamatok tehát legelőször is az *osztályharcok* részét képezik, és elsősorban nem az egyének reflexív döntési képességéből erednek.

2. ábra. A társadalompolitikai miliők kölcsönhatása (Vester et al. 1993 nyomán)

2.2 A bourdieu-i megközelítés kibővítése

A bourdieu-i struktúra-habitus-praxis koncepció kibővítése négyféle módon fog történni:

1. a társadalmi tőke megfelelő integrációja által (2.2.1 szakasz);
2. a középső, közvetítő jellegű habitusszint¹³ differenciálása által (2.2.2 szakasz);
3. olyan további strukturális jegyek explicit integrációja által, amelyeket „új” társadalmi egyenlőtlenségekként, vagy az egyenlőtlenség „horizontális jegyeiként” tartanak számon a szövetségi német vitákban (2.2.3 szakasz); és
4. a társadalmi egyenlőtlenség termelésének magyarázata által, mely szerint a tőke feletti – mennyiség és összetétel szerinti – eltérő rendelkezés a produkció, a reprodukció és a fogyasztás kölcsönhatásából magyarázható (3. fejezet).

2.2.1 A „társadalmi tőke” integrációja

A tőkefajtákról nyújtott áttekintésében Bourdieu (1983: 191–195; [magyar kiadás: 1999: 167–172 – *a ford.*]) a „társadalmi tőkét” is megemlíti. A fogalom alatt olyan hálózatok értendők, amelyeket Bourdieu a méretük és a tagjaik társadalmi pozíciója alapján szemmel láthatóan hierarchikusan rendez el (ennek az alapja a társadalmi kapcsolatok mennyiség és minőség szerinti felhalmozása, és az, hogy az ismerősökre jellemző tőkekonfigurációk is hierarchizálhatók). Eltekintve a tőkefajták tipológiájától, Bourdieu nem használja máshol ezt a dimenziót: sem a struktúra-habitus-praxis koncepciójában, sem a társadalmi tér koncepciójában nincs jelentősége. Ennek másrésztől valószínűleg két oka van, egy módszertani és egy elméleti: a módszertani ok a megfelelő empirikus hálózatelemzés problémáival és nehézségeivel van összefüggésben (vö. Pappi és Melbeck 1988). Az elméleti ok pedig az, hogy túl kicsi a távolság a kulturális tőke koncepciójától akkor, ha – mint ebben az összefüggésben Bourdieu – a társadalmat a kulturális „felső liga” alapján szemléljük. A francia társadalom elitjét pedig éppenséggel egy maréknyi felsőfokú intézmény határozza meg (vö. Hartmann 1998). A fontos végzettségek mellett a volt hallgatók közti hálózatok is pozitívan hatnak a karrierre. Ennek során eltűnnek a végzettség és titulus (intézményesített kulturális tőke) és a társas hálózatok (társadalmi tőke) közti különbségek.

13 Ezt a szintet annyiban szükséges operacionalizálni, hogy Bourdieu a struktúra-habitus-praxis koncepció empirikus ellenőrzése során a korrespondencia-analízis segítségével csupán a struktúra és az ízlés változói közti – a statisztikai módon kialakított társadalmi térben megfigyelhető – „közeléget” ellenőrizte. Elméletében Bourdieu az „ízlést” az adott osztályspecifikus habitushoz rendeli hozzá; ráadásul az „ízlés változói” a cselekvés és a viselkedés aspektusait is magukban foglalják.

Két változtatás által azonban a társadalmi tőke egy további jelentése is beépíthető a társadalmi egyenlőtlenség koncepciójába:

1. A társadalmi tőke kapcsán elsősorban nem a „hálózati minőségek” szilárd hierarchiájának nézőpontja a fontos, hanem annak a mindenkori jelentősége, hogy elősegíti-e a *szűkösen rendelkezésre álló és vágyott javak* elérését (vö. Sterbling 1998). A „relatív piaci pozíció” eme weberianus felfogása nem teszi sem lehetségessé, sem szükségessé egy szigorú hierarchia feltételezését, a társadalmi tőke pedig konkrét társas versenyszituációkhoz, illetve részvételi esélyekhez fog kötődni.
2. A társadalmi tőkének nem ugyanaz a jelentősége a társadalmi egyenlőtlenség struktúrája számára, mint a gazdasági és a kulturális tőkének. Ahelyett, hogy a társadalmi tőke jelentőségét elhanyagolnánk – ahogy azt Bourdieu teszi –, a társadalmi tőkét a másik két tőkefajtától *függőként* fogom fel. A társadalmi tőkét ezzel egy időben a miliószinthez rendelem hozzá. Hradil (1987: 167–169) megkülönböztet egymástól makro- és a mikromiliókat: míg a *makromiliók* konstitúciójához nem szükséges közvetlen kapcsolat és érintkezés, addig a *mikromiliók* számára ezek feltétlenül szükségesek. A társas hálózatok a közvetlen társas kapcsolatokra épülnek, tehát a mikromiliók részeként foghatók fel.

2.2.2 A habitus differenciálása

A *habitus* a társadalmi struktúrák és a cselekvés, illetve viselkedés, tehát a makro- és mikroelméleti megfontolások közti döntő összekötő elemet jelenti. A habitus az észlelési, gondolkodási és értékelési sémák struktúráktól (osztályoktól) függő konfigurációját, tünetegyüttesét [Syndrom] jelenti. Ezen a szinten alakulnak át – a saját társadalmi pozícióra történő reflexió során – az egyéni életrajzi és a kollektív tapasztalatok alapbeállítódásokká (értékmintázatokká). Bourdieu szerint ugyanitt helyezhető el az osztályspecifikus ízlés, de ezenkívül a társadalmi pozíciókkal, az igazságossággal és a szolidaritással kapcsolatos alapvető értékelések és vélemények is.

A habitus osztályspecifikus jellege a cselekvési esélyek különböző mértékű és hierarchikusan elrendezett „sávszélességeiként”, vagy a *weberi* értelemben vett *élethelyzetek* következményeként fogható fel, amelyek maguk is a lehetőségek, esélyek, illetve „erőforrások” [Ressourcen] és a korlátozások, illetve „kényszerek” [Constraints] eredményei. Világossá válik ezáltal, hogy az osztályhelyzet nem determinál egy egyedül lehetséges habitusformát, hanem hogy egy reflexív módon interpretálható *játékkeret* is. A habitusok *nem mindegyik* formája lehetséges azonban, vagyis az osztálykötöttség az individuális értelmezések és formáló tevékenységek segítségével sem győzhető le. A modellnek végül azt is figyelembe kell vennie, hogy azonos osztályhelyzetek esetében is kialakulhatnak

eltérő makromiliók, amelyeket specifikus értékstruktúrák és cselekvési célok különböztetnek meg (vö. 3. *ábra*, 131. oldal). Összekapcsolódik ezzel az elképzelés, hogy az osztályspecifikus erőforrások és kényszerek által meghatározott sávzélességeken belül sajátos kombinációs lehetőségek („tájékozódási pontok”, „útbaigazítások”) állnak rendelkezésre, amelyek a tapasztalat számára makromiliókként jelennek meg.

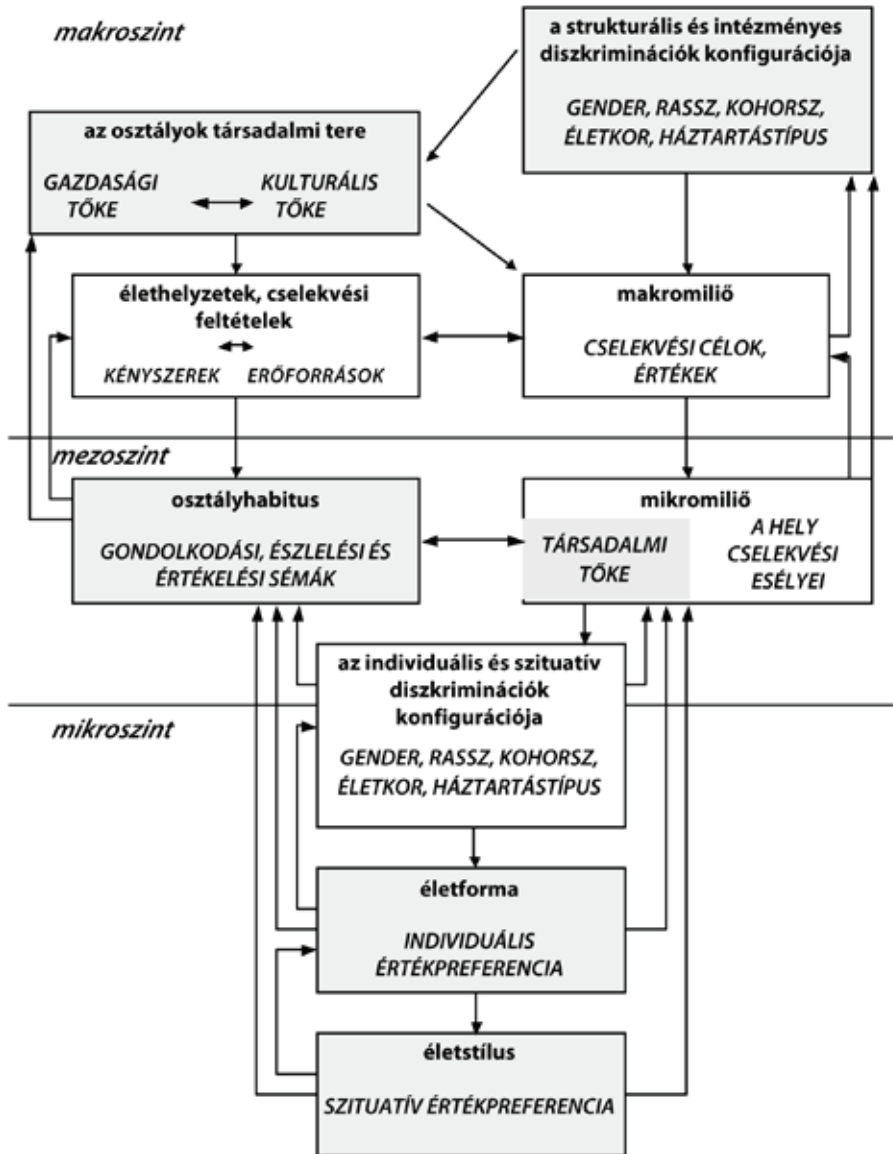
Hasonló a helyzet a habitus szintjével is. E helyen kapják meg formájukat a struktúrák által meghatározott lehetőségekre vonatkozó *konkrét értelmezések* is, méghozzá a közösségek (mikromiliók) szintjén, amelyek túlnyomórészt az osztályhelyzet szerint többé vagy kevésbé homogén érintkezési körök és szomszédsági struktúrák jelentette konkrét társas hálózatokra épülnek. A cél ezzel a konstrukcióval kapcsolatban az, hogy megjelenjen benne Hradil makro- és mikromiliók, illetve Vester társulási és közösségképződési folyamatok közti különbségtétele; biztosítani kell továbbá a Bourdieu által mostohán kezelt társadalmi tőke, és a számomra különösen fontos konkrét és megfigyelhető helyekhez történő kötődés (ezek társadalmi, kulturális, politikai, fizikai és szimbolikus aspektusaihoz vö. Dangschat 1994b) megfelelő integrációját.

2.2.3 További strukturális jegyek figyelembevétele

Bourdieu (1982: 176) a *foglalkozási pozíciók* jelentőségét hangsúlyozza ki az osztályok létrejötté kapcsán és a *kulturális faktorokat* (életstílusok és habitusformák) az osztályok reprodukciójával kapcsolatban: „az osztályok megnevezése (...) foglalkozási elnevezések által nem mást fejez ki, mint hogy a gyakorlati cselekvéseket a termelési viszonyokban elfoglalt hely determinálja”. Más jegyek – például gender, rassz, etnicitás, háztartás struktúrája, életkor, kohorsz, régió – „az ily módon klasszifikáltak szekunder jegyeit” jelentik számára, amelyek szintén hozzájárulnak a társadalmi térben való elhelyezésükhöz. Nem mutat rá ugyanakkor arra, hogy a determináló és a szekunder faktorok pontosan hogyan függenek össze egymással. A reprodukció „fő sémáját” így továbbra is a 70-es évekbeli francia fehér férfi mintája jelenti.

E helyen szeretnék ellentmondani annak a többféleképpen kifejezett véleménynek, amely szerint a „gender” és a „rassz”, vagy akár az életkor, a kohorsz és a háztartástípus az egyenlőtlenség „új” – a társadalmi egyenlőtlenség tradicionális formáit keresztbe metsző – formáit jelentik (kritikai szemszögből I. Diettrich 1999). A kiindulópontot itt az jelenti, hogy ezek a faktorok minden szinten kifejtik a hatásukat, és hogy tünetegyütteseként, konfigurációkként [Syndrom] nem választhatók szét a gazdasági, kulturális és szimbolikus tőke felhalmozásának esélyétől, a habitustól és a praxis különböző formáitól.

3. ábra. Egy osztálytársadalom kibővített struktúra-habitus-praxis modellje

Négy szintet különböztettek meg annak érdekében, hogy lehetséges legyen megragadni ezen faktorok alapvető működési módjait (ennek alkalmazását a rasszbeli és etnikai konfliktusok esetére l. Dangschat 1998; a „rassz” és az „etnicitás” fogalmaihoz l. Körber 1998).

- A *strukturális* szint: ezen a szinten sorolódnak be az emberek az osztályformálódások alapjául szolgáló tőkeakkumulációs folyamatokba. Az osztályok között így egy specifikus kizsákmányolási viszony határozódik meg. Nők, bevándorlók, fiatalok és idősebb emberek (mint „rászedett generációk”), idősebb emberek, mint korlátozottan teljesítőképes emberek, nagy háztartások – őket ezen felül mind diszkriminálják a munkaerőpiacon és messzemenően az oktatási rendszerben is, vagyis kiszorítják őket a reprodukciós munka területére. Ezzel pedig megtagadják tőlük a gazdasági és a kulturális tőkéhez való legális és egyenjogú hozzáférést és a tőkefajták felhalmozásának lehetőségét, miközben az ő saját kulturális tőkájüket leértékelik.
- Az *intézményi* szint: itt elsősorban az állami és kommunális törvényhozás, igazságszolgáltatás és az ideológiák produkciója válnak fontossá, ezek bebiztosítják mind a tőkefelhalmozást, mind a patriarchátust és az etnocentrizmust. A kapitalista kizsákmányolási viszonyok legitimációja történik tehát ezen a szinten. Ezenfelül korlátozzák, vagy legalábbis ellenőrzik a hozzáférést ama piacokhoz, amelyek a gazdasági és a kulturális tőke felhalmozását biztosítják; ez érvényes a kohorszokra és korcsoportokra (szabályozó eszközök: nyugdíjszabályozás, nyugdíjrendszer, munkaerő-piaci és oktatáspolitikai), továbbá a háztartásokra (kommunális infrastruktúra, például óvodai helyek száma, lakásépítési programok) is.
- A *situatív* szint: itt arról a társadalmi-térbeli kontextusról van szó, amelyben az említett csoportok megtapasztalják a diszkriminációt, illetve reagálnak arra. A makrostruktúrák strukturális-intézményi szintje által legitimált hátrányos megkülönböztetéseket a cselekvés szintjén hordják ki társadalmi harcok formájában (harc a munkahelyekért, a fizetésekért, a lakásokért, a politikai részvételért, a nyilvános térben vagy a szociális infrastruktúrában tartózkodás jogáért, vö. Dangschat 1996a), amelyek másrészt befolyást gyakorolnak az életmódra és az életstílusra.
- Az *individuális* szint: végül ezen a szinten találhatók a diszkriminált csoportokra jellemző, vagy az e csoportokkal szemben megfogalmazott individuális diszpozíciók. Ezek meghatározzák a cselekvési diszpozíciókat, de bizonyos társas kapcsolatok létrejöttének valószínűségét is.

Makroszinten, valamint a mezo- és a mikroszint közti közvetítőelemként további strukturális jegyek befolyását tudja a modell számításba venni (vö. 3. ábra, 131. oldal). Megállapítható tehát, hogy például a nők a strukturális és az intézményes diszkrimináció hatására korlátozottan férhetnek csak hozzá a gazdasági és a kulturális tőkéhez, ez pedig sajátosan korlátozott cselekvési feltételekhez vezet (alacsony mértékű erőforrásokhoz, vagy

alacsonyként értékelt erőforrás-kombinációkhoz). Mindez kihatással van arra, hogy mely makromilióhoz tartoznak, illetve, hogy egy makromilión belül milyen pozícióval rendelkeznek. A cselekvési feltételek és a makromiliók kölcsönös összefüggése egy specifikus habitust formál, amely vagy megnyitja, vagy elzárja a belépés lehetőségét bizonyos mikromiliókba (például a foglalkozási pozíciókhoz és üzletágakhoz, illetve a lakónegyedekhez vagy érintkezési körökhöz való hozzáférés által). Ezekben a szituációkban sajátos diszpozíciókat alakítanak ki, hogy kezeljék az őket ért diszkriminációkat; sajátos szituációkban bizonyos valószínűséggel bizonyos diszpozíciókkal rendelkező emberekkel találkoznak – az életmódot és az életstílust ők (is) determinálják.

A feminista állásponttal szemben nem az „önmagának való/önmagában vett nő” [Frau an sich] a lényeges; a nők abban különböznek a vázolt struktúrák, esélyek és restriktiók, valamint reprodukciós formák tekintetében egymástól (talán a férfiaknál is nagyobb mértékben), hogy német útlevelel rendelkeznek-e, hogy „kedvező” kohorszhoz tartoznak-e, hogy milyen idősök, és – ami a nők számára különösen fontos – hogy milyen háztartástípusban élnek. Nem a társadalmi egyenlőtlenség egyes különálló ismertetőjelei a lényegesek tehát, hanem ezek *konfigurációi* és *tünetegyüttese* [Syndrom] – vagyis az egyenlőtlenség szempontjából releváns jegyek kombinációi –, amelyek együttes hatásuk alapján határozzák meg a társadalmi pozíciót, a habitust és a társadalmi egyenlőtlenség újratermelését szolgáló hétköznapi gyakorlatokat (a „gender” és a „rassz” közti összefüggéshez l. Paulus 1999).

Végül arra szeretnék rámutatni, hogy a modell nem determinista jellegű sem az egyének, sem a csoportok szempontjából – bármi is legyen az, ami elsődlegesen meghatározza őket (akár az előre adott struktúrák, akár a struktúrák által nagyban meghatározott értékminták, akár a társadalmi kapcsolatok). A *reflexivitás* az alulról felfelé irányuló [bottom-up] – a makroszintig csekély mértékben elérő – kapcsolatokban jut kifejezésre: életstílusa és életmódja alapján az ember vagy felkeresi, vagy elkerüli a diszkrimináció bizonyos társadalmi-térbeli szituációit. Az életstílus és az életmód közvetett és közvetlen módon tudnak hatást gyakorolni a mikromiliókra és a habitusformákra. Utóbbiak változása pedig egyrészt a cselekvési feltételek és/vagy a tőkeformák megváltozását teszi lehetővé, másrészt a makromiliók is módosulhatnak, amely változások végül befolyásolhatják a diszkrimináció strukturális és intézményes formáit. Azt jelenti mindez, hogy itt a strukturális és intézményes formálás mellett az osztályellentétek *reprodukciója* is erőteljesen kifejezésre jut, amely az életstílus és az életmód, valamint a mikro- és makromiliók alakját veheti fel. Helytelen volna ugyanakkor ezeket az újratermelési formákat a strukturális körülményekről leválasztva elemezni.

3. AZ OSZTÁLYSTRUKTÚRÁK OKSÁGI KONTEXTUSA

Bourdieu és a jelenlegi szövetségi német egyenlőtlenségi diskurzus szinte minden aktora elmulasztja, hogy tematizálja azokat az *okokat*, amelyek a tőkék feletti eltérő rendelkezést, illetve az „új” társadalmi egyenlőtlenségeket magyarázzák. Kivételt jelent ezalól – a marxista osztályfelfogások mellett (Diettrich 1999; Herkommer 1996; Koch 1994) – Reinhard Kreckel, aki szerint az állam, a munka és a tőke által alkotott „korporatiztikus háromszög” jelenti azt az „egyenlőtlenséget magyarázó és megalapozó erőteret”, amely „a társadalmi egyenlőtlenség éppen adott rendszerének fenntartásáért, vagy akár a megváltozásáért felelős” (Kreckel 1992: 150; vö. Kreckel 1998). A „korporatiztikus háromszög” képezi a hatalmi központot, amelyet a szervezetek, a társadalmi mozgalmak vesznek körül, valamint a strukturált lakosság, amely ezeken a szinteken keresztül osztálytársadalomként konstituálódik, és amely permanens módon újratermeli önmagát – és így a társadalmi egyenlőtlenséget is.

A térbeli és társadalmi egyenlőtlenségeket a termelési és újratermelési folyamatok formálják, a megváltozott formálódási folyamatok okait – interdiszciplináris társadalomtudományi makromegközelítésként – az ún. „*regulációs iskola*” sokkal inkább szisztematikusan módon elemzi (vö. Amin 1994b; Esser és Hirsch 1987; Esser et al. 1994). A marxista osztályelméletek a társadalmi egyenlőtlenségi viszonyokat rendszerint a termelési viszonyok és módok, másrészt az osztályharcok következményeként írják le. A regulációs iskola e tekintetben több mindent ölel fel, ugyanis a tőkefelhalmozás körülményei mellett különösen hangsúlyosan tematizálja a politikai és társadalmi regulációs módot – tehát az osztályviszonyok állami intervenció, ideologizálás és társadalmi restrukturálás útján történő újratermelését – is. Ily módon az összekötő kapocs szerepét tölti be egyrészt a (elavult) tradicionális marxista társadalomelemzések, másrészt azon elképzelések között, amelyek jelenkor társadalmi kapcsán kizárólag a reprodukciós formákat és mechanizmusokat elemzik, és közben ezekből a destrukturalódás, illetve az életstílus-konfigurációk szerinti restrukturalódás folyamatait emelik ki.

A regulációs iskolát a 70-es években alapították Franciaországban (többek között Aglietta, Boyer, Lipietz). Azt tűzték ki célul, hogy az egyes nemzetállamokon belüli „*hegemoniális struktúrát*” (akkor: a fordizmus, ma pedig a posztfordizmusba történő kríziszerű átmenet) az alábbi dolgok következményeként elemezzék:

1. a termelés formája, az elsajátítás és a többletérték elosztása közti kölcsönhatás („*felhalmozási rezsim*”),
2. a munka- és a termelési folyamatok szervezésének mindenkori formája („*indusztriális paradigma*”),
3. a törvények, rendeletek és tervfeladatok révén megvalósuló állami vezérlés, a szociális partnerek közti bértárgyalások, és olykor a szociokulturális normarendszerek, reprodukciós és integrációs formák („*regulációs módusz*”), és az ezekhez tartozó „*fogyasztási minta*” (vö. Dangschat és Diettrich 1997; Esser és Hirsch 1987; Jessop 1992; Lipietz 1994).

Nem egy szociológiai elméletről van tehát szó, és nem is egy olyanról, amely explicit módon tematizálná a társadalmi egyenlőtlenség keletkezését és megjelenési formáit, viszont az elmélet alapját képezi a nemzeti és globális társadalmak egy olyan neomarxista interpretációja, amely egy alapvető osztálystrukturálódásból indul ki. A szövetségi német szociológiában alig kapott figyelmet (néhány majna-frankfurti és berlini kutató mellett mindenekelőtt a gazdaság- és iparszociológiában, illetve a város- és regionális szociológiában recipiálták). A fordista hegemonia szétmorzsolódásával a fordizmus „utáni” fázis elemzése érdekében ezt az alapvető megközelítést az USA-ban, Nagy-Britanniában, Franciaországban, Skandináviában és Hollandiában is átvették – nagyon különböző közgazdaság-tudományi elméleteket tettek meg azonban az alapjukká. Jessop (1992) nyolc eltérő megközelítést különböztet meg egymástól, amelyek spektruma a marxista értékelméletektől a keynesiánus népgazdaság-elméletekig terjednek (vö. Dunford 1990; Esser et al. 1994; Hirst és Zeitlin 1991).¹⁴

A kapitalista országokban a tudományban, a politikában és a gazdaságban jelenleg egy olyan megközelítés a domináns, amely a jövőbeli versenyképesség „motorját” képező *technológiai haladás* és az ennek megfelelő állami ösztönzés és dereguláció szükségességét hangsúlyozza.¹⁵ Ez az, amit jelenleg a vezető gazdasági régiókban politikai eszközökkel érvényre juttatnak („neoliberalizáció”). A technológiai fejlődés hosszú hullámaint („Kondratyev-ciklusok”) felismerve a fordizmus krízisszerű végét a „negyedik Kondratyev” „első világbeli” kimerülésével hozzák összefüggésbe (deindusztrializáció). Ahhoz, hogy az – a mikroelektronika sokféle felhasználása, az orvostudomány és az új anyagok kifejlesztése által jellemzett – „ötödik Kondratyevben” a nemzetállamok, a régiók és a vállalkozások talpon maradhassanak, szükségessé válik a „kreatív vállalkozók” és a „technológiai kvantumugrások” mellett az eddigi társadalmi reguláció „kreatív szétrombolása”, azaz egy teljesen új – általában csak „*posztfordizmusnak*”¹⁶ nevezett – hegemoniális struktúra is.

14 A társadalmi változás „turbulens fázisában” – ami a fordizmusból a posztfordizmusba történő krízisszerű átmenetet jellemzi – ez a változatosság nagyon is párhuzamba állítható azzal, hogy a társadalmi egyenlőtlenség jelenlegi megjelenési formáit is nagyon sokféle módon interpretálják.

15 Amin (1994b: 11–13) ezt a megközelítést – követve más angolszász szerzőket – „neoschumpeteriánus”-nak nevezi. Ezzel Schumpetert egy olyan liberalizációelmélet számára instrumentalizálják, amely nem felel meg az ő álláspontjának.

16 Ez a kifejezés nem egyértelmű (vö. Amin 1994b: 16–30). A ‘poszt’ előtag – az új átláthatatlanság névjegyeként – a fordizmus végét jelzi. Ezt azonban érdemes kétségbe vonni: először is a fordizmusból történő átmenet fázisában a hegemoniális struktúra nagy részét továbbra is jellemzi a taylorista tömegtermelés és -fogyasztás (is), valamint a munka- és szociálpolitikát, a lakás- és regionális politikát érintő keynesiánus intervenció (is). Másodszer, ez idáig nem teljesen bizonyos, hogy a posztfordizmus valóban flexibilizált tőkefelhalmozásként, teljesen deregulált államként és destrukurált kockázat-világtársadalomként [entstrukturierter Weltrisikogesellschaft] fog megjelenni. A „megfelelő” regulációért jelenleg folytatott nemzetállami és regionális harcok alapján különböző, egymással gyakran szemmel láthatóan ellentétben álló utak rajzolódhatnak ki. Úgy tűnik továbbá, hogy

A „kvantumugrások” egyrészt azokban az új politikai stílusokban érhetőek tetten (lásd például a telephelyviták kapcsán a túl magas adó- és járulékkerhelés (adóék) körüli vitákat, továbbá ezek következményeit a szociál- és a munkaerőpiaci politika területein), amelyeket az értéktermelés [Wertschöpfung] megváltozott regulációja, valamint a többletérték és a többletmunka egyoldalú elsajátítása jellemeznek. Másrészt a nagy konszernek éves jelentéseiben is tetten érhetőek, amelyek egyidejűleg nagyfokú haszonról és a foglalkoztatottak tekintetében átfogó leépítésekről tanúskodnak.

Az alábbiakban azt fogom tárgyalni, hogy a fokozódó globalizáció körülményei között mi a négy elem – *tőkefelhalmozás, ipusztériális paradigma*, a nemzetállami és a regionális *reguláció* és a nemzetállamok *fogyasztási modelljei* – jelentősége (lásd 4. ábra, 138. oldal; az ábra felső, az okokat megjelenítő részében az oksági keret a kreckeli „korporatiztikus háromszögnek” felel meg, amit ő is az egyenlőtlenséget magyarázó és megalapozó erőtér középpontjába állított). Ennek keretében kerül kifejtésre a (70-es évekig elnyúló) világháború utáni időszak hegemoniális struktúrájának, a fordizmusnak a felszámolása (4. fejezet). A megváltozott tőkefelhalmozás, és különösen a regulációja egy olyan állapotot eredményezett, amelyet „destruktúráltként” vagy az „ipusztériális társadalom végéeként” szoktak értelmezni, amely azonban de facto nem más, mint az osztályviszonyok reorganizációja.

3.1 Felhalmozási rezsim (primer strukturálás)

Az akkumulációs rezsim a *termelési és az újratermelési viszonyok interdependenciáit* írja le egy társadalmon – azaz egy egyértelmű történelmi és földrajzi vonatkoztatási kereten – belül. A kapitalizmusban a tőkefelhalmozás célja az, hogy a befektetett tőke hozamát a tőke és a munka viszonyának sajátos rendje segítségével optimalizálják. A tőketulajdonosok ennek érdekében elsajátítják a többletmunkát és a többletértéket azoktól, akik a munkaerejüket egy bizonyos mennyiségű pénzre cserélik el. Minél intenzívebbek a kizsákmányolási viszonyok, annál nagyobb a haszon mértéke.

A kizsákmányolást különösen megkönnyíti az, ha a munkaerő iránti kereslet jelentősen elmarad a munkaerő kínálatától, vagyis ha rendelkezésre áll egy „*csendes tartalék*” és/vagy magas a *munkanélküliek* száma. Ha sokan vannak olyanok, akik munkaképesek, de nem rendelkeznek kereső tevékenységgel [Erwerbsarbeit], az segíti a munkások

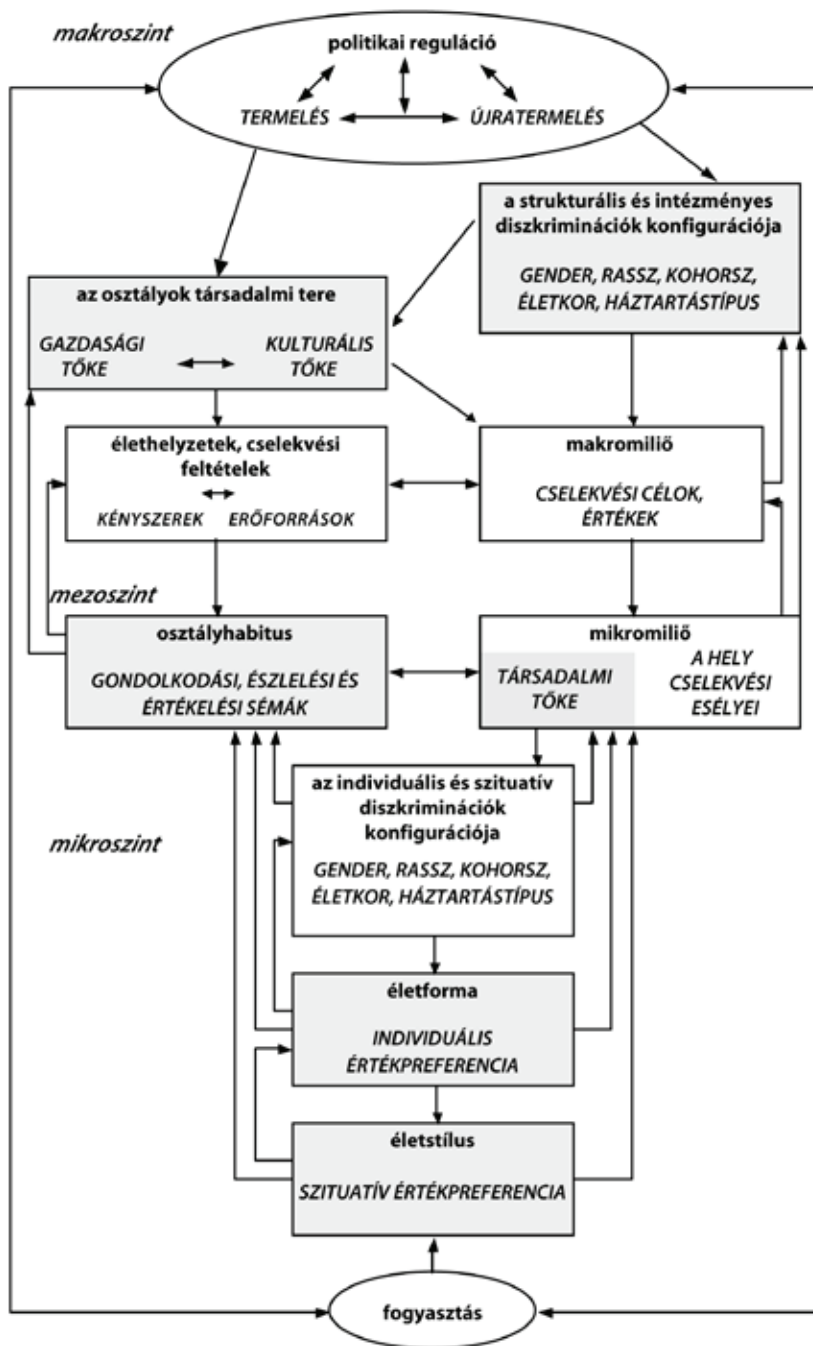
a csúcfordizmus fázisát gazdasági és társadalmi szempontból önmaguk számára sikeresen alakító társadalmak – mint például a Német Szövetségi Köztársaság a „szociális piacgazdaság” modelljével, vagy az NDK a KGST-ben – azok, amelyek az átmenet során a legnagyobb nehézségekkel kerülnek szembe, és amelyek egy „flexibilizált fordizmuson” aligha tudnak túllépni. Ez másfelől kihatással van az új regulációs rezsimre juttatására, a munkaerőpiac szervezetére, a rasszista és szexista jellegű diszkriminációkra, a társadalmi szolidaritásra és az új fogyasztási mintákra.

fegyelmezését és kizsákmányolásuk növelését. Az intenzív tőkefelhalmozás előfeltételeit jelenti tehát a szakképzett „csendes tartalék” és a munkanélküliek széles tömege, ezek léte nem egy „baleset” eredménye (a 60-as és a korai 70-es évekbeli csúcsfordizmus gazdaságilag és a társadalmi integráció szempontjából is sikeres időszaka viszont egy kivételes korszak volt a szövetségi köztársaság számára).

Az erőltetett tőkefelhalmozás lehetőségére döntő hatással vannak a *migránsok*, akik a teljes foglalkoztatottság időszakaiban toborzott munkaerőként meghosszabbítják a termékciklusokat, és olyan reprodukciós munkát végeznek, amelyhez a „saját” lakosság már túl képzett és/vagy túl drága. A magas munkanélküliség időszakaiban még a menekültek és az illegális bevándorlók is kettős funkciót töltenek be: először is olyan munkaerőpiacok etablálásában segítenek, amelyek kizárólag a marginalizált csoportok újratermelését szolgálják („izzasztóműhelyek”, „kizsákmányoló üzemek” [sweatshop] terjeszkedése), és másodsor hozzájárulnak ahhoz, hogy a „saját” lakosságbéli nőket bizonyos fokig megszabadíthassák a „háziasszonyosodástól”. A migránsok a maguk részéről egy különleges kizsákmányolási viszonyoknak vannak kitéve (egyrészt munkaerjük szempontjából, amelyben egészségre káros és rosszul fizetett munkákat kell elvállalniuk, és másrészt az adók és a társadalombiztosítási járulékok elvonásával reprodukciójuk szempontjából is), amit az intézményi kényszerek, a latens rasszizmus és a sajátos – a társadalmi hierarchia alsó szegmensében megjelenő konkurenciával jellemezhető – hétköznapi szituációk perpetuálnak és tartanak fenn.

Nagyjából a 70-es évek közepéig volt jellemző az, hogy még lehetséges volt a tőkefelhalmozás nemzeti szinten történő megalapozása és kialakítása, és hogy ezt a gazdasági nagyhatalmak ki is terjesztették a kizsákmányolási viszonyok formájában a kolóniákra és a „hegemoniális érdekek hátsó udvaraira”, a nagymértékű exporttöbblet segítségével pedig még a nemzeti határokon túli területekre is („internacionalizáció”), ezzel szemben ma a sajátos felhalmozási formákkal jellemezhető *terek* versenyeznek egymással, mindenekelőtt a pénztökéért („globalizáció”) (vö. 4. fejezet).

4. ábra. Termelési és újratermelési viszonyok a „fordizmus utáni” társadalmakban

A nagymértékű tőkefelhalmozás biztosítása érdekében a termelés szférája a termelés és a többletérték szerzését célzó tevékenységeken kívüli kapcsolatokat és viszonyokat is az uralma alá vonja. A *patriarchátus* egy különösen nyilvánvaló uralmi viszonyt perpetuál. Ez a nők kétszeres kizsákmányolását valósítja meg („kétszeres eltársadalmiasítás”): munkásnőként a termelési folyamatban, valamint háziasszonyként, anyaként és feleségként a számukra kijelölt, és túlnyomórészt általuk végzett reprodukciós munkában („háziasszonyosodás”; vö. Werlhof et al. 1983). A „gender”-különbségek ebből az okból kifolyólag sem nem „újak”, sem nem metszik keresztbe a vertikális struktúrákat. Sokkal inkább arról van szó, hogy (többek között) ezek azok a különbségek, amelyek eldöntik, hogy valaki képes-e felhalmozni a gazdasági és a kulturális tőkét, illetve képes-e a kulturális tőkét gazdaságivá konvertálni (például egy a képzettségének megfelelő munkahely betöltése által).

3.2 Indusztriális paradigma

Az indusztriális paradigma¹⁷ a bizonyos felhalmozási viszonyok körülményei között optimalizálandó munkaszervezetet jelenti. Magában foglalja a *kereseti tevékenység* [Erwerbsarbeit] *keretén belül a termelési módot*, vagyis az osztályokat, amelyek különböző mértékben sajátítják el a többletértéket, és amelyek ennek érdekében más osztályokat zsákmányolnak ki, illetve szenvedik el a kizsákmányolást. Mindezekon kívül a termelőviszonyokat is tartalmazza. A rend eme sémája meghatározza és keresztülviszi a többletmunka és a többletérték kisajátításának módját. Ezenkívül meghatározza a termelési folyamatban megjelenő subjektivitás mértékét is, amely önmegvalósításként éppen a „kizsákmányolt kizsákmányolók” (vö. Thrift 1987: 208), illetve a külső tanácsadók számára nagyon fontos.

A tudósok ugyan a termelési folyamatban betöltött eltérő pozíciók alapján alkotnak osztályhierarchiákat (például Carchedi 1987; Koch 1994; Kreckel 1992: 190–212; Wright 1989), azonban ezek messzemenően csak a tipológiák szerepét töltik be, vagyis nagyon keveset mondanak az osztályok közti interdependenciákról és a különböző újratermelési formákról (például a versengő közösségképződési és társulási folyamatokról, vö. 2. *ábra*, 127. oldal). A szövetségi német szociológiában ezenfelül túlnyomórészt a munkafolyamatok reorganizációját (folyamatinnováció), vagy pedig az „új szolgáltatói osztály” „új” reprodukciós formáit szokták elemezni.

Az ipar-, munka- és szervezetszociológiában az „új” indusztriális paradigmát a taylorista munkamegosztás és az új, a tömegtermelés végét jelentő termelési koncepciók

17 Ez a fogalom még a fordisztikus társadalomszervezés időszakából ered, amelynek gazdasági alapja a nyersanyagok és a javak termelése volt. A „visszamaradt” megnevezés ellenére ez a fogalom időközben a menedzsmentstruktúrák és a tercier szektor elemzéseit is magában foglalja.

háttére előtt szokták megvitatni (vö. Kern és Schumann 1984; Piore és Sabel 1985). Ezek a megfigyelések azonban rendszerint megmaradnak nemzeti szinten, és közben alábecsülik a túlnyomórészt még mindig fordista módon szervezett multinacionális konsernek azon képességét, hogy „flexibilizálják” önmagukat a pénzügyi tranzakciók, az elosztási hálózatok, a horizontálisan dezintegrált termelés és a vállalati szolgáltatások előzményi és később következő (vorgelagert, nachgelagert¹⁸) rendszerei segítségével. Az értékláncok megosztásának és a termelésbeli vertikális integráció megszüntetésének a lehetősége azt is jelenti, hogy lehetségessé válik a munkahelyek kihelyezése – vagy legalábbis az azzal történő fenyegetés. Mindez azt szolgálja, hogy a különböző viszonyokkal rendelkező területeket kijátsszák egymás ellen, vagy hogy a tőkefelhalmozás új, flexibilizált és deregulált formáit helyben keresztül tudják vinni. A munkahelyek kihelyezése (és a kihelyezéssel történő fenyegetés) tehát a felülről folytatott osztályharc részét képezi.

Schienstock (1993: 55–57) szerint a túlnyomórészt taylorista módon szervezett gazdaságok a „flexibilis fordizmus” (neofordizmus) és a „posztfordizmus” szélső pólusai között helyezhetők el: míg az első esetében bővítik a munkafeladatokat (munkakörbővítés [job-enlargement]), addig a második kapcsán a munkafeladatok válnak változatosabbakká (munkakör-gazdagítás [job-enrichment]). Az első típus esetében a munkaintenzitás növelése érdekében kiépítik a munkafolyamat nagyfokú technikai felügyeletét, ezzel szemben a második esetben az összes munkaerőtől megkövetelik, és szervezetileg lehetővé teszik az egyre növekvő autonómiát és felelősségérzetet – a lokális kezdeményezések támogatása mellett. Ennek ugyanakkor az az ára, hogy a termelőcsapatokat teszik felelőssé termékeik mennyiségéért és minőségéért, ez pedig azt jelenti, hogy a felügyelet szerepét a munkások csoportján belülre helyezik át – miközben ezzel egyidejűleg a munkamenet szervezésére is előírásokat fogalmaznak meg.

Az említett megközelítések azonban megmaradnak annál, hogy a globális fejleményeket a munka reorganizációja szempontjából elemezzék, viszont alig érvelnek a társadalmi egyenlőtlenség kategóriáival vagy a régiók újrastrukturálódására való tekintettel (új funkcionális terek és/vagy „új termelési klaszterek kialakulása”). A termelés alapú társadalomból a szolgáltatói társadalomba történő átmenet során legfeljebb csak az „új szolgáltatói osztályokon” belüli disztinktív életmódokat és életstílusokat (vö. Noller és Georg 1994; Noller és Ronneberger 1995), vagy a sokféle, egymással alig konkuráló életstílusokat (vö. Berking és Neckel 1990) írják le. Nem található meg bennük ugyanakkor az az értelmezés, amely szerint ezek a reprodukciós formák a *középső osztályhelyzetek szétforgácsolását, fragmentációját* jelentik. Az e helyzetben lévőket megtéveszti az üzemi döntésekben történő formális részvételük, valamint a bérezéstől függő munkáik bizonyos szabadságai és játékterei, így pedig nem képesek felismerni valós osztályformálódásukat. A reguláció jelentőségének tárgyalásával azt kívánom szemléltetni, hogy ezt hogyan juttatják érvényre nemcsak a termelési folyamatban, hanem az egész társadalmon belül is.

18. Az angol üzleti nyelvben az 'upstream' és 'downstream' kifejezések jelölik ezt a különbséget – a ford.

3.3 Regulációs mód és disztribúció

A regulációs mód az állam és a társadalom közvetett és közvetlen *hatásgyakorlását* jelenti a *termelés és az újratermelés* folyamataira. Gyakran azt feltételezik, hogy a reguláció osztályképződésre gyakorolt hatása meghaladja a termelési mód jelentőségét (vö. Althusser és Balibar 1982: 315–316, 330–331; Lipietz 1992: 15–19), hiszen előbbi teremti meg a legitimitását a többletmunka és a többletérték termelési folyamatban megjelenő bizonyos elszájtási formáinak, valamint – a társadalmi norma- és értékrendszerek által – a bérmunka és a reprodukciós munka kölcsönös viszonyának. Az állam emellett a disztribúció különböző módjaival (például a nyugdíjasok, a szociális segélyben részesülők, a vállalatok és a családiház-tulajdonosok számára megvalósított transzferek) és a nyilvános infrastruktúra rendelkezésre bocsátásával célzottan tudja befolyásolni a társadalmi struktúrát és a társadalmi struktúra térbeli leképeződésének folyamatát, térbelivé válását [Verräumlichung].

A regulációkat alapvetően kétféle célkitűzés vezérelheti: egyrészt a tőkefelhalmozás kiszélesítése és bebiztosítása, másrészt a szociális integráció. Vagy a munkafolyamatban hajtják végre őket, vagy pedig strukturális és intézményi előírásokat hoznak bizonyos társadalmi bezáródási folyamatok érdekében (például a migránsokkal szemben; vö. Körber 1998). A tőkefelhalmozás („versenyképesség”) és a szociális integráció („a társadalmi és a térbeli egyenlőtlenségek leépítése”) céljainak egymáshoz való viszonyát társadalmi harcok döntenek el, amelyeket vállalatokban, üzletágakban, lakónegyedekben, városi agglomerációkban, nemzetállamokban és államszövetségekben folytatnak le, és amelyek az osztályharcok többé vagy kevésbé tudatos formáit jelentik (lásd ehhez az „életstílusok politikájának” tágabb értelmezését: Dangschat 1996a).

Az állam disztributív funkciójának ebben az összefüggésben megnövekszik a jelentősége.¹⁹ Az állam – a „horizontális diszparitások kiegyenlítésének” (Bergmann et al. 1969) értelmében – beveti rendelkezésre álló lehetőségeit azért, hogy a két cél követését sajátos módon regulálhassa, és ennek során egy sajátos retorikát használ annak érdekében, hogy a parlamentáris demokrácia keretében ezek többséget kapjanak. Az állam, illetve egyes érdekcsoportjai, mint pl. a pártok, oly módon (de)regulálják a termelés és az újratermelés módozatait, hogy általuk biztosítva lássák azon elképzeléseik megvalósulását, amelyek a társadalomnak a felhalmozás történelmi és térbeli feltételeihez történő hozzáigazítására vonatkoznak. Ennek során társadalmi harcok keretében cselekszenek – vagy pedig a

19 Lásd ehhez Lepsius (1979) „ellátási osztályok” fogalmát, továbbá Hradil (1987: 25–50, 1990: 125) megjegyzéseit, amelyek szerint az állami infrastruktúra az egyenlőtlenség „új” dimenzióját, a jóléti állam és az „új társadalmi mozgalmak” pedig a társadalmi egyenlőtlenség „új” oksági mezőit [Ursachenfeld] jelentik. Hradil ugyanakkor a reprodukció eme új formáit nem vonatkoztatja osztályformációkra, hanem ehelyett analitikus módon és az oksági viszonyt tekintve leválasztja őket a társadalmi egyenlőtlenség más „új” keretfeltételeiről. Azt állítja ugyanis, hogy a társadalmi miliók – amelyek a „közvetítő faktorok” összekapcsolódásai – „jellemző vonása”, hogy „nem feltételeznek egy eleve létező összefüggést bizonyos életcélok és bizonyos helyzetek között” (Hradil 1987: 164).

populizmus bizonyos formáira reagálnak (például a migránsok, a szociális segélyben részesülők, a koldusok, a drogfüggők stb. elhárítása céljából).

A reguláció ezáltal közvetlen (munkaerő-piaci reguláció) és közvetett módon (az újratermelés regulációja a nyugdíjrendszeren, a családpolitikán, az adótörvényeken a szociális infrastruktúra, vagy éppen az askriptív jegyek alapján történő diszkriminációk által) meghatározza a tőkefelhalmozás intenzitásának és bizonyos formáinak a keretfeltételeit. Ebben az összefüggésben a „globalizáció”, a „szellemi-erkölcsi vezető szerep” és az értékminták (a DINK-ek²⁰ hedonista munkaethosza a családi integráció ellen) retorikái válnak fontossá. Éppen a jó és helyes életről alkotott elképzelések szimbolikus „értékméréseinek” mikró- és mezoszinten található „finom különbségei” jelentik a posztindusztriális osztálystruktúrák társadalmi reprodukciójának a „*csatamezőit*” [battlefield]. Évéggett döntő mértékben összekapcsolódnak a fogyasztás egy specifikus formájával.

3.4 Fogyasztási modell (tercier strukturálás)

A *fogyasztás* mérete és jellege különös jelentőséget kapott a regulációs retorikák reprodukciója és a társadalmi és fizikai térbeli pozícióért küzdő csoportok demonstratív distinkciói szempontjából. Nemcsak a jólét kifejezése – mint még Simmel korában, illetve a német gazdasági csoda hullámainak időszakában –, hanem az *ízlések disztinkciója* miatt is kap a fogyasztás ilyen nagy jelentőséget a különböző szinteken. Míg a kapitalizmus fordista fázisát még a *tömegfogyasztás* (és a tömegízlés) jellemezte, addig a divatok, a trendszettek és trendlemmingek által differenciált kereslet egy növekvő nyomást fejt ki a termelésre a flexibilizálás érdekében (lásd még a már leírt következményeket a termék- és folyamatinnováció számára, és az ezekből levezethető következményeket a társadalmi egyenlőtlenségre nézve).

A különböző márkák és stílusok fogyasztói cikkek (különösen a ruházat, a szabadidős sportárucikkek, az autók, a lakásberendezés) által történő „értékméréseinek” társadalmi jelentőségét e helyen nem követem tovább nyomon, akkor sem, ha Bourdieu az „életstílusok tereként” nagy jelentőséget tulajdonít nekik (viszont ezeket csak matematikai-statisztikai alapon rendeli hozzá a foglalkozási és az osztálystruktúrákhoz). Ezzel szemben tömören kitérek a *lakóhely* jelentőségére. Ez egyrészt az állami és a kommunális disztribúció (szociális bérlakások szektora) eredménye, amely a szociális problémák kumulációját eredményezi („szociális gyújtópontok”, mint a szociálisan hátrányos helyzetűek térbeli koncentrációja az őket további hátránnyal ellátó lakás- és lakókörnyezet-szituációkban; vö. Allisch és Dangschat 1993).

20 *Double Income No Kids: duplán kereső, gyermek nélküli pár* – a ford.

Másrészt a piaci kereslet határozottan kiélezett szegregációs mintákhoz vezet, amely az osztály-, milió- és életstílusjegyek alapján történő társadalmi-térbeli disztinkció eredménye. Ebben az összefüggésben a „*dzsentrifikációnak*” – mint az attraktív belvárosközeli lakásállomány 70-es évektől kezdődő gazdasági felértékelődésének és ezen lakókörnyezetek kulturális átértékelődésének – van különös jelentősége. Ennek a folyamatnak a keresleti oldalon túlnyomórészt az úttörők (fiatalok, akik alternatívát keresnek a polgári étellel szemben, köztük sok egyetemi és főiskolai hallgató) és a „dzsentrifikálók” (jobb keresetű egyedülállók vagy gyermek nélküli élettársi kapcsolatban élők az „új szolgáltatói osztályokból”), tehát az „új” életmódok és életstílusok csoportjai a hordozói és formálói (vö. Allisch és Dangschat 1993).²¹ A nagyvárosokban ily módon az intenzív társadalmi modernizáció *társadalmi-térbeli szigetei* jönnek létre (a társulási és a közösségi formák egyre inkább szabad választásának összes vetületével), amelyek a reprodukció szomszédsági érintkezési hálózatok mikromilióiban zajló folyamatai, az itt található szabadidős szcénák, vagy az „új szolgáltatók” szakmai szocializációs mintái alapján az „új városlakók” mintaképévé válnak. A lokális politikai és igazgatási cselekvés eme miliók felé orientálódik. A városstervezés jelentősen befolyásolja az osztályformáció újratermelését, az osztályellen-téteket pedig kiélezi térbeli megszilárdulásuk (vö. Dangschat 1995a).

4. A KRÍZISSZERŰ ÁTMENET A FORDIZMUSBÓL A POSZTFORDIZMUSBA, MINT AZ ÚJ OSZTÁLYKÉPZŐDÉS OKA

A társadalmi egyenlőtlenségkutatás újabb megfontolásaiba alig vonják be azt a kérdést, hogy mi is az oka az „új” társadalmi egyenlőtlenségeknek, a destrukurálódási folyamatoknak vagy az „értelembarakácsolás” kényszerének/örömének. Bourdieu – bár politikai cselekvőként heves elkötelezettséggel vesz részt a neoliberalizmus elleni franciaországi és európai társadalmi küzdelemben – sem építi be szisztematikusan ezeket a felismeréseket osztályelméletébe (vö. Bourdieu 1997a). A regulációs iskola ezzel ellentétben nemcsak egy elemzési kerettel szolgál a *társadalmi egyenlőtlenség levezetése és az új reprodukciós formák számára*, hanem a nemzetállamoknak a „versenyre épülő államba” [Wettbewerbsstaat]

21 A „dzsentrifikáció” folyamatát a specifikus foglalkozási pozíciók mellett mindenekelőtt a nők „házi-asszonyosodástól” történő előrehaladott megszabadítása hordozza – Hamburg dzsentrifikálódott lakónegyedében az összes megkérdezett nő csak kb. 8%-a adta meg foglalkozásként, hogy „háziasszony”. Ezen nők között gyakran egy erős karrierorientáció van túlsúlyban. Így a DINK-ek kapcsolati modellje nemcsak a „helyes” mikromilióért folytatott harcban, hanem a legjobb nyereségeket hozó nagyvárosi lakásrészipiacokon is érvényre juttatja magát.

történi átmenetükben játszott szerepét a posztfordizmusba történő krízisszerű átmenetre adott reakcióként is tematizálja. Ennek során a tőkefelhalmozás flexibilizációjának tulajdonítják a fordista hegemoniális struktúra megváltoztatásának hajtóerejét, különösen azóta, amióta a pénztőke jelentős részei globalizálhatók. Annak érdekében, hogy az egyre erősebben globalizálódó tőkefelhalmozás körülményei között meg tudjanak őrizni egy versenyképes pozíciót, a régiók egy – a „flexibilizált tőkefelhalmozás” (Harvey 1987) legjobb keretfeltételeiért folytatott – telephelyversenybe keverednek bele vagy kényszerítik bele egymást. A (de)reguláció mechanizmusainak segítségével hozzá kell igazítani a társadalmi struktúrákat, értékmintákat és reprodukciós formákat az új, általánosan csak „posztfordistának” nevezett hegemoniális struktúrákhoz.

A pénztőke vitathatatlan globalizációja, a terek egy sűrűbb, „valós idejű” információs hálózat általi megsemmisítése és az intenzívebbé váló külkereskedelmi viszonyok mellett különösen az ún. „globális városok” munkaerőpiacai változnak meg határozottan.²² A nagyvárosi társadalmak osztálystrukturálódása szempontjából mindez közvetlenül és direkt módon válik relevánssá (vö. von Freyberg 1996) – növekszik ugyanis a szolgáltatói társadalomba történő átmenet sebessége (vö. Häußermann és Siebel 1995), ami alapvetően megváltoztatja a munkaerőpiacokat és a bér- és a reprodukciós munka közti viszonyt. A *szekunder szektor* egy erősödő nyomásnak van kitéve a tekintetben, hogy a termékciklusok fenntartása érdekében racionalizáljanak, illetve a termelést kedvezőbb termelési feltételeket kínáló helyekre helyezték át (deindusztrializáció); mindennek a növekvő strukturális munkanélküliség és az egyre gyakoribb kordedvezményes nyugdíjazás a következménye. Az elbocsátások a régi szövetségi tartományokban mindenekelőtt a migránsokat és gyerekeiket, az új tartományokban pedig a nőket érintik. A *tercier szektort*

22 Ez a Sassenre (1991, 1993) visszanyúló terminológia kétszeres értelemben is pontatlan. Először is a városok egy korlátozott – főleg a pénzügyi hálózatokban jelentős – körét nevezi meg „globális városként” (például New York, London, Tokió, Los Angeles és Párizs), másodsor az egész várost „globálisaként” szemléli. A globális és nem globális városok dichotómiája a város-vidék ellentétéhez kanyarodik vissza, amelynek meghaladására többérvényű város- és regionális szociológiai kutatásra volt szükség. Az összes város (mint ahogy az összes hely is) ki van téve ellenben a globalizációs mechanizmusok (valószínűleg tovább fokozódó) befolyásának. Különböznek azonban a tőke flexibilizált tőkefelhalmozáshoz fűződő érdeke alapján, vagyis a globalizációs nyomás tekintetében, de a specifikus reguláció alapján is (vö. Dangschat 1996b). Ezek a városok közti különbségek csak feltételesen tekinthetők hierarchikusnak, mivel léteznek a jellegükben az ökológiai niche-ekhez hasonló fülkefunkciók [Nischenfunktion] is (példa erre a tömegfogyasztási cikkek termelése Közép- és Kelet-Európa „meghosszabbított munkapadjain”). Ráadásul nem is egész városrégiókat érintenek egyformán a globalizációs folyamatok, hanem csak meghatározott foglalkozásokat, részlegeket, cégeket, üzletágakat, negyedeket (lásd a globalizációs vitához Brock 1998). Sokkal fontosabb az, hogy mi a jelentőségük ezeknek a globalizált gazdasági és városi-térbeli töredékeknek a többi gazdasági egység, a többi városi részterület, illetve a társadalmi modernizációs folyamat szempontjából, amennyiben például egy „vállalkozó szellemű város” (vö. Dangschat 1995a; Harvey 1989) politikája, igazgatása és szövetségei a globalizáció hatásai alapján kialakuló értékminták és reprodukciós formák felé orientálódnak.

jóval határozottabban jellemzi a szekunder szektornál a kvalifikációk, a díjazások és a munkahely biztonságának polarizációja. Az üzemi tanácsoknak és a szakszervezeteknek a céges struktúrák, de a foglalkoztatottak szocializációs mintái miatt sincs esélyük arra, hogy szerepet kapjanak a munkakörülmények kialakulásának folyamatában (az aktív szakszervezeti tagság vagy az üzemi tanácsok felállításának követelése gyakran az elbocsátással történő fenyegetést vonja maga után). A deregulált munkahelyek aránya nagyon magas, egyes üzletágak (kiskereskedelem, vendéglátóipar, vagy akár a média és az egyetemi kutatás területei) szinte kizárólag az olyan, a „normál munkaviszony alatti” munkaviszonyok alapján épülnek fel, mint a kényszervállalkozás, a kényszeres részmunkaidő, a szezonális munka, az időben korlátozott munkaszerződések, a társadalombiztosítási kötelezettség határa alatti foglalkoztatás, a kapacitásorientált munkaidőrendszer és a napszámos munka. A bérharc aligha lehetséges ezekben a deregulált és gyakran egyben marginalizált állásokban, mivel a messzemenően nem védett munkaviszonyokból történő közvetlen elbocsátás lenne a következménye.

Az a fizetés, amit ezekben az állásokban meg lehet keresni, gyakran nem elegendő az önálló gazdálkodáshoz. Ennek háttere előtt növekszik annak a jelentősége, hogy csökken a háztartások mérete, és növekszik az egyfős háztartások száma, ugyanis ezek által kevésbé lehet a családra mint szükség- és szolidaritási közösségre támaszkodni.²³ Az állam a 60-as évek végén (a szövetségi szociális törvény megfogalmazása által) hajlandónak mutatkozott arra, hogy az ilyen vészhelyzetekért anyagilag és segélyekkel is kezeskedjen – viszont ezzel egy időben aláásta a munkások önellátó gazdálkodásának a lehetőségét a városiasodás folyamata során, valamint azáltal is, ahogyan a perifériális lakótelepeken a szociális bérlakásszerkezet kialakítása megtörtént. A tőkefelhalmozás új körülményei között az állam most nemcsak hogy fizetésképtelennek nyilvánítja magát és kijelenti fizetési hajlandósága hiányát, de ráadásul a – munkaerőpiacra időben vissza nem találó – segélyezettet is felelőssé teszi saját szociális helyzetükért.

A kereseti tevékenység és a reprodukciós munka viszonyát is érinti mindez. Míg egyfelől a nők egy bizonyos típusa (jól képzettek, 35 év alattiak, akik rendszerint nem házasok, és akiknek a külseje megfelel az attraktivitás bizonyos kritériumainak) számára belépési és felemelkedési lehetőségek keletkeznek, addig a nők másik része (kevésbé képzett, idősebb, házas nők, akik egyfajta „elő- és aládolgozóként” fungálnak) számára a bezáródási tendenciák annál inkább rigid módon jelentkeznek, mivel a reprodukciós munka strukturális krízisét rájuk hárítják át (vö. Rodenstein et al. 1996). A *nők társadalmi helyzetének további polarizálódását* eredményezi az, hogy a karrierorientált nők rendszerint kivásárolják magukat a reprodukciós munkából, ami növeli az illegális foglalkoztatást a migráns nők között, vagy pedig a szolgáltatói foglalkozások között a marginalizált állások számát.

A szolgáltatói munkák differenciálódása, sőt az „új” háztartásformák szervezete is azt eredményezte, hogy a háztartások összjövedelme és a rendelkezésre álló egy főre jutó

23 Az „új”, nem családi háztartásformák kialakulását ebben az összefüggésben csak nehezen lehetne az individualizáció részeként felfogni, viszont annál inkább jelenti a munkaerőpiac számára történő rugalmas rendelkezésre állás növekvő kényszerét.

jövedelem jelentős mértékben polarizálódik. A nagy háztartásokkal és az egyedülálló szülőkkel az egyedülélők, és különösen a duplán kereső gyermektelen párok állnak szemben.

Ezek a – modern nagyvárosi munkaerőpiacok (és regulációjuk), valamint a hozzájuk tartozó reprodukciós formák²⁴ alapján keletkező – disztinkciós minták a maguk részéről az osztályviszonyok újratermelésének különböző mértékben intenzív és konzisztens mintáit eredményezik, amelyek másfelől hozzájárulnak a foglalkozási kategóriákon (vö. Noller és Ronneberger 1995) és a városi téren belüli bezáródási folyamatokhoz. Ennek során a társadalmi-térbeli bezáródási folyamatok vagy a lakóhelyek koncentrációs és szegregációs mintái, vagy pedig a mikromiliók szabadidős és rekreációs terei szerint mennek végbe. Míg a szegregációs minták különösképp kihangsúlyozzák a polarizációt (a tradicionális nagy-polgári lakónegyedek és a dszentrifikált negyedek vs. a „szociális gyűjtőpontok”), addig a szabadidős szcénák inkább csak a disztinktív, nem hierarchikus életstílus- és miliőcsoportokon keresztül hatnak.

5. NEM AZ OSZTÁLYHARC VÉGE, HANEM AZ ERŐLTETÉSE

A modernizációs folyamat kiterjedése, intenzitása és iránya a társadalmi harcok tárgyait képezi – gazdasági blokkok, nemzetállamok, városrégiók, társadalmi osztályok, továbbá intézményes ügynökeik között. Ez alapján lehetséges megragadni a „*Németország, mint telephely*” kérdése körül kialakult, már kb. három éve, főleg a médián keresztül folytatott vitát és a belőle levezetett követeléseket is, amelyek spektruma a tradicionális német szociális állam feltétel nélküli megtartásától a munkafolyamatokon kívül elhelyezkedő személyek összes jogainak és reprodukciós lehetőségeinek masszív leépítéséig terjed. Az egészhez egy globalizációs retorikát társítanak a neoliberais és a konzervatív pártok, az ipari szövetségek, az ipari és kereskedelmi kamarák és a médiumok, amelyek egyre nagyobb „deregulációt” követelnek.

Tarthatja valaki ezeket a lépéseket szükségesnek annak érdekében, hogy ne kelljen

24 A „készlet nélküli termelésnek” [just-in-time-Production] pedig egy alacsony hajlandóság felel meg a partneri kapcsolatok vagy akár a családi kötelek létesítésére. Ez nemcsak a posztadoleszcencia fáziásnak kinyújtását, az első szülések (a 30-as évek végéig történő) kitoldását és a térbeli és foglalkozási flexibilitást eredményezi, hanem egy az „itt” és „most”-ra vonatkozó hedonizmust is, amely egyfajta „just-in-time-kielégítés” alakját veszi fel, és amely a közép- és hosszú lejáratú kötődésekkel, gondolkodásmódokkal és szolidaritási mintákkal konkurál.

végleg „lehúzni a rolót”, és üdvözölheti is, ha ily módon hajtanak végre deregulációkat, mert úgy gondolja, hogy csak így lehetséges megfelelni a globalizáció követelményeinek. Azonban ha az ember ezzel ellentétes véleményt képvisel – mivel mindezek árát, a társadalmi dezintegrációt és a társadalmi-gazdasági polarizációt túl magasnak tartja –, akkor társadalomtudósként nem szabadna a társadalmi egyenlőtlenség megjelenési és reprodukciós formáit izolálva megfigyelő szinten leragadnia, vagy ezeket akár a modern társadalmak „új” strukturáló mechanizmusainak kineveznie. Ekkor sokkal inkább egy „felülről folytatott osztályharcot” kellene felismernie azokban a törekvésekben, amelyek a vállalatokat, üzletágakat és régiókat egy új regulációnak akarják alávetni. Ugyanakkor, ha a társadalmat csak abban az esetben fogjuk fel osztálytársadalomként, amennyiben létezik egy munkásosztály a megfelelő egységes értékmentákkal és életcélokkal, akkor nem vesszük észre a *felső szinten megvalósuló osztályképződést*, amelynek céljai közé tartozik az alul történő osztályképződés megakadályozása; ennek jelenti eszközét a kulturális hierarchizálás és a demonstratív disztinkciók túlhangsúlyozása, és ezzel egyidejűleg az egész osztályretorika elvetése.

A „globalizáció” körüli vita tehát *nem* szorította háttérbe a régi osztály- és osztályharc-retorikát – ahogy azt Kreckel (1998) gondolja –, hanem a fordizmusból a posztfordizmusba történő átmenet során mindez az osztályharc lényegi elemét jelenti. Kreckel emellett azt a következtetést vonja le, hogy „sem a hétköznapi emberek, sem az őket képviselő politikusok, sem az őket meggyőző médiumok nem találják az osztályretorikát különösen plauzibilisnek” (Kreckel 1998: 33). Az olyan ember azonban, aki nézi manapság a híradásokat (akár a közszolgálati csatornákon is), már nagyjából három éve naponta megtapasztalhatja az osztályharcot, mivel a politikusok nyugdíj- és adóreformmal kapcsolatos állítólagos „tehetetlenségét” nem lehetséges egy kompromisszummal feloldani, ha ezeket osztály-konfliktusként dolgozzák fel. Éppen a médiában folytatott globalizációs vita (vö. Tschirkov 1997) – kit érdekel egyáltalán, hogy a Dow Jones-index 67,3 ponttal emelkedett, és egy új csúcspontot ért el? – segít abban, hogy a dologi kényszerekre épülő politika neoliberális-neokonzervatív interpretációját legitimálva, keresztülvigyék a „fejek feletti hegemonia” egy formáját: ha már létezik a „globalizáció” folyamata, akkor „nekünk” szükségünk van egy erős, integrált európai piacra. Ez pedig megköveteli, hogy legyen egy közös valuta (euró), amelynek – természetesen – keménynek kell lennie, hogy az emberek megbízzanak benne. Ahhoz, hogy az euró keménységét biztosítani tudják, szükségesek bizonyos szankcionálási lehetőségek és fegyelmező intézkedések (konvergenciakritériumok), amelyeket olyan szigorral határoztak meg, hogy számos deregulációs intézkedés keresztülvitelét megkönnyítik. Ennek folyamán – egy már bevezetett retorika háttere előtt, amely a segélyek és bérek közötti távolság meghatározásának elvét [„Lohnabstandsgebot”²⁵] és a világ legmagasabb adó- és járuléktelherelését tematizálja – főleg a termelési folyamatból

25 A „Lohnabstandsgebot” a német szociális jog azon alapelve, amely szerint a szociális és a munkanélküliség mértékét a kereső tevékenységhez kapcsolódó fizetésekhez képest alacsonyabban kell meghatározni (ehhez az alsó jövedelmi csoportok átlagjövedelmét veszik alapul). A cél a munkaszerzés előmozdítása és a felelősség érzetének erősítése – a ford.

már korábban (koruk, nemük, végzettségük alapján) kiselejtezettek degradálják és marginalizálják tovább. Ez lenne az osztályharc vége?

Bizonyára nem, hiszen a fordizmusból történő átmenet felerősíti az osztályharcok kiélezéséhez szükséges összes tendenciát: a megváltozott felhalmozási rezsim a nagymértékű és részben tartós munkanélküliségből következően kiszélesíti a maximális kizsákmányolás [(Über-)Ausbeutung], a drasztikus bércsökkentés és a munka deregulálásának lehetőségeit. A tőkefelhalmozás és a reguláció a felső középosztály reprodukciós formáit támogatja, ezáltal a „kizsákmányoló kizsákmányoltak” pozíciói jönnek létre, amelyekkel rendszerint együtt jár a saját osztályhelyzettel kapcsolatos (ön)megtévesztés is.²⁶ Az alsó középosztályokban növekszik a lecsúszástól való félelem, ami a már „kint” lévőekkel, illetve az askriptív jegyek alapján könnyen azonosítható, és a dezintegrációs folyamatok „okozóiként” instrumentalizálható személyekkel (migránsokkal, segélyezettekkel) szemben gyakran *agresszív kirekesztési formákat* eredményez (vö. Bude 1998). A nemek, a kohorszok, az etnikai és rasszbeli csoportok közti konfliktusok tehát az osztályharcok és az osztályok formálódásának részét képezik, és *nem* jelentenek új, a korábbiakat keresztbe metsző egyenlőtlenségi struktúrákat (vö. Diettrich 1999). Pontosan ezekről a – erősödő neoliberális regulációk [„Reaganomics”] következményeit jelentő – folyamatokról van szó, amikor az osztályharc során a kétharmados társadalom metaforáját terhelik, és nem pedig arról, hogy az emberek 33%-a egy önkényesen megállapított jövedelmi határ szintje alatt él tartósan.

Az, hogy a flexibilizált és globalizált tőkefelhalmozás és a változatos – még szilárd mintákat kereső, és ezért osztályharcokra szétbomló – reguláció közti összefüggéseket a német szociológusok messzemenően figyelmen kívül hagyják, inkább csak azt jelenti, hogy a mai szociológiai mainstream a polgári reprodukciós formákhoz és karriermintákhoz kötődik,²⁷ semmint azt, hogy túlléptünk volna az osztálystruktúrákon. Nem bizonyíték az osztályok hiányára az, hogy a szövetségi német szociológiában a mai „kulcskonfliktusokat” már nem ismerik fel osztálykonfliktusokként – ez inkább egy felülről folytatott sikeres osztályharc következményét, vagy akár egy osztályharc-retorika alkotóelemét jelenti.

Ha a szociológia a strukturált – azaz a hatalomból és az uralom formáiból szisztematikusan levezethető – társadalmi egyenlőtlenség végéről ad le jelzést (akár a nem strukturált életstílusok, akár a társadalmi egyenlőtlenség biografizálódásának, dinamizálódásának vagy individualizálódásának formájában), akkor ideológiailag előkészíti a terepet arra, hogy kevesebb állami regulációs energiát kelljen fordítani a társadalmi integráció politikai céljára. Abban az időszakban, amikor az állam intenzív erőfeszítéseket tesz a gazdaság versenyképessége érdekében, az ilyen jellegű szociológiai elemzések

26 Az idő fogja eldönteni, hogy ezt mennyiben változtatja meg az, hogy a „lean management” folyamán egész ágazatokban (bankok és biztosítók) egy teljes menedzsmenti szint fog „felszabadulni”.

27 Mannheim–Köln „Rajna menti tengelyének” a dominanciája érhető tetten a kutatások világának általános irányultságában (példa erre a Német Szociológiai Társaság előző kongresszusának idevágó szekciója), ahol is egy mikroszociológiai, pozitivisták-quantitatív megközelítés (gyakran a racionális döntés elmélete) uralkodik.

eredményeiben inkább a társadalmi egyenlőtlenség – állami dereguláció általi – növekedésének okát kell látnunk.

Amennyiben empirikus módon igazolható az, ami itt hipotézisként került kifejtésre – vagyis hogy a fejlett kapitalista társadalmakban a társadalmi egyenlőtlenség termelésének és újratermelésének több alapmechanizmusa működik egyidejűleg (vö. Kreckel 1992: 157) –, akkor nemcsak hogy különböznek egymástól a közösségi és társulási formák, hanem konfliktusos helyzetbe is kerülnek egymással, és az osztályformálódások alkotóelemeivé válnak. A termelési és újratermelési módozatok különböző „helyeit”, illetve „mezőit” egyrészt a kapitalista termelés mód és az azt reguláló állami-intézményi praxis formálja, másrészt pedig a társadalmi átalakulás szempontjából eltérően innovatív klaszterekhez is kötődnek. Ezek a „helyek” vagy „mezők” ezzel egyidejűleg összekapcsolódnak társadalmi szituációkkal és az osztálystruktúrák termelésének és az osztályformációk újratermelésének meg tapasztalható-érzékkelhető helyeivel is (nemzetközi bevásárlóközpontok, ingyencélettermek, „kultúrkatedrálisok”, irodai tájképek, dzsentrifikált lakónegyedek, régi építésű munkásnegyedek, kispolgáriás szociális bérlakások, lakótelepek és szuburbán elővárosok stb.).²⁸ Ez azt jelenti, hogy a társadalmi harcok összes mezőjét és összes terét (az „életstílusok politikájától” kezdve a globalizációs retorikát az osztályharcokon való túllépésként értékelő interpretációkon keresztül az ebből levezetett keynesiánus jóléti állam leépítésére vonatkozó követelésekig) a tőkefelhalmozás, és különösképpen a reguláció egy sajátos formája jellemzi, amely tartalmazza a társadalmi differenciálódás és hierarchizálás specifikus módjait is.

Ha egy társadalomban több disztinkciós és strukturálási módozat van egyidejűleg jelen, akkor a társadalmi csoportok feletti hegemonia kérdése egy új aspektussal bővül, ugyanis időközben már nemcsak a társadalmi pozicionálásra megy ki a játék (akár a munkásosztályba, középrétegbe, technokratikus miliőbe való önbesorolás, akár a disztinkciós módokért folytatott verseny alapján történik), hanem a *társadalmi egyenlőtlenséget* a hétköznapiakban és a társadalmi (de)strukturálódás közvetítése során *értelmező diskurzusok feletti hegemonia* is tétté válik. A társadalmi egyenlőtlenség társadalmi cselekvés által történő reprodukciójában ezáltal különleges hangsúlyt kap az osztályok és az osztálymiliók közötti, a „helyes” mentalitásért és életmódért folytatott verseny, amely ismét csak hozzájárul az osztályformálódás szétforgácsolásához. Ha a munkásosztály és az „új szolgáltatói osztályok” az identitásuk kialakítása során úgy fogják fel önmagukat, hogy ennek során a disztinktív mozzanatok és a harmadrangú (mert az első- és másodrangú kategóriák, mint az osztályhelyzet, a jövedelem és a végzettség, szinte megegyezőek) kategóriák kerülnek kihangsúlyozásra, akkor a kapitalisták osztálya elérte a célját, amely nem más, mint a saját osztályhelyzet felismerésének megnehezítése. Egy ilyen szituációban az olyan társadalomtudományos értelmezések, amelyek leválasztják az osztályok – éppen ezeken a harmadrangú kategóriákon keresztül megvalósuló – reprodukcióját keletkezésük háttéréről, vagy amelyek a disztinkciós és strukturáló módozatok egyikét kötelező érvényűnek adják ki,

28 Ettől függően különböztethetők meg a nem, az etnicitás, a kohorsz, a generációk, a háztartás formája stb. alapján a társulási módozatok.

ideologikusak, amennyiben az ott uralkodó értékpreferenciákat, integrációideológiákat, közösségképződési és társulási praktikákat támogatják a többi kárára.

Tehát: *nincs* vége az osztályharcnak; épp ellenkezőleg: hevesebbé vált. A megváltozott termelési viszonyok közvetlenül befolyásolják a munkaerőpiacot és az osztálystruktúrákat (primer strukturálás). Egy bizonyos állami és társadalmi regulációt sugalmaznak ezenkívül, amely új módon határozza meg a tőkefelhalmozás és a – osztársadalmat, vagy csak bizonyos részeit érintő – társadalmi integráció kölcsönös viszonyát (szekunder strukturálás). A munkaerő és az osztályok reprodukciós formáit éppúgy érinti mindez (tercier strukturálás). Új dolgot jelent – és ezt a szociológián belül egyhangúlag megerősítették – az, hogy egyre fontosabbá válnak azok a reprodukciós formák, amelyek a *fogyasztáson és szabadidőn*, életstílusokon és/vagy miliókon keresztül mennek végbe. Szimbolikus tőkéről és disztinkciós retorikáról van itt szó azonban, amelyeket az ismét határozottan megjelenő osztályantagonizmusok *elkendőzése* céljából hívnak segítségül vagy propagálnak.

Az egyidejű kinyílási, és mindenekelőtt a bezáródási folyamatok azt eredményezték, hogy a gender és a rassz, a kohorsz és az életkor, a háztartási formák és a régiók²⁹ egyenlőtlenségi dimenzióit az osztályoktól és rétegektől függetlenül kezdték el felfogni. Egy ilyen szemlélet vagy túlhangsúlyozza a monokausalitást, vagy csak „kötelességszerűen” sorolja fel ezeket a dimenziókat (és becsüli le de facto a strukturálás erejét), hogy aztán a többi kötődést (mindenekelőtt: az osztálystruktúrákat) a maguk dekonstrukciójában írassák le. További fogyatékoságot jelent az, hogy ezeket a dimenziókat rendszerint egymástól izolálva szemlélik (például a nők és férfiak arányát a különböző életstílus-klaszterekben Spellerberg [1996] esetében). Nem az „önmagában vett nők”, nem az „önmagában vett migránsok”, és nem az „önmagában vett fiatalok” jelentik a társadalmi aktorokat: minden személyben az összes dimenzióban elfoglalt pozíció összessége jut kifejeződésre, ezért a társadalmi egyenlőtlenség elemzésére a *tünetegyüttesek, a sajátos konfigurációk*

29 Elméleti szempontból nagyon elégtelen módon sikerült a *regionális egyenlőtlenségeket* értelmezni. A területi önkormányzatok rendszerint csak konstatálják a regionális egyenlőtlenségeket a hivatali testületek statisztikáit összehasonlítva (vö. Bertram 1992; Bertram és Dannenbeck 1990; ugyanez vonatkozik a KSPW [Kommission für die Erforschung des wirtschaftlichen und sozialen Wandels in den neuen Bundesländern: az új szövetségi tartományok gazdasági és társadalmi átalakulását vizsgáló bizottság – *a ford.*] keretében megvalósult a keleti és nyugati országrészeket összehasonlító tanulmányok túlnyomó részére is), miközben meg sem próbálják megtalálni a különbségek okait. A régió emellett keresztbe metszi az összes többi „új” dimenziót, mivel mindaddig magában foglalja ezeket, ameddig a régiókat csak az emberek aggregációiként fogják fel. Csak a felhalmozási módok és különösen a régiók regulációja közti különbségek elemzése által lesz lehetőségünk arra, hogy a regionális egyenlőtlenségeket egyenlőtlén regulációs módozatokként – azaz mindig sajátos fekvéssel rendelkező osztályharcokként – tudjuk felfogni. Ennek előfeltétele ugyanakkor a tér egy sajátos elméleti felfogása, amely más helyen lett kidolgozva (Dangschat 1996a).

megközelítésmódját [Syndrom-Ansatz] kellene választani. Talán épp az jelenti a „fehér füstölés” egyik okát az egyenlőtlenségi struktúra területén, hogy még rejtve maradtak azok az utak, amelyek az „igazi” hozzáférést biztosítanák a jelenkori strukturálódáshoz. Nem kizárt, hogy a társadalmi osztályok olyan konfigurációit lehetséges megalkotni, amelyek nagy magyarázóerővel rendelkeznek a társadalmi miliók – még megtalálandó – konfigurációi számára, amelyek másfelől (a viselkedésmódok tünetegyütteseiként) specifikus életstílusokat valószínűsítenek.

Ennek érdekében azonban a társadalmi helyzeteket és miliókat Hradilnál (1987: 158–170) és a SINUS Intézetnél konzekvensebb módon, a társadalmi miliókat, életstílusokat és viselkedésmódokat pedig a Müller (1992) és Spellerberg (1996) által megvalósítottnál világosabb módon kell megkülönböztetni egymástól. Ez az empirikus kísérletezés és a szociológiai kíváncsiság számára nagy lehetőségeket biztosít. Viszont a klasszifikálgatás és a méregetés közepette azon kérdés megválaszolásáért is fáradozni kell, hogy *miért* alakultak ki a társadalmi egyenlőtlenség minden szintjén új konfigurációk.

Fordította: Berger Viktor

Lektorálta: Huszár Ákos

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alisch, Monika–Jens S. Dangschat (1993): *Die solidarische Stadt. Ursachen von Armut und Strategien für einen sozialen Ausgleich*. Darmstadt: Verlag für wissenschaftliche Publikationen.
- Alisch, Monika–Jens S. Dangschat (1996): Die Akteure der Gentrifizierung und ihre „Karrieren“. In *Gentrification. Theorien und Forschungsergebnisse*. Szerk.: Friedrichs, Jürgen–Robert Kecskes. Opladen: Leske + Budrich, pp. 95–129.
- Althusser, Louis–Étienne Balibar (1972 [1965]): *Das Kapital lesen, Band 2*. Reinbek: Rowohlt.
- Amin, Ash (szerk.) (1994a): *Post-Fordism. A reader*. Oxford, Cambridge: Blackwell Publishing.
- Amin, Ash (1994b): Post-Fordism: Models, fantasies and phantoms of transition. In *Post-Fordism. A reader*. Szerk.: Amin, Ash. Oxford, Cambridge: Blackwell Publishing, pp. 1–39.
- Beck, Ulrich (1983): Jenseits von Klasse und Stand? Soziale Ungleichheit, gesellschaftliche Individualisierungsprozesse und die Entstehung neuer sozialer Formationen und Identitäten. In *Soziale Ungleichheiten. Soziale Welt, Sonderband 2*. Szerk.: Kreckel, Reinhard. Göttingen: Otto Schwartz & Co, pp. 25–74. [Magyarul: Ulrich Beck: Túlrenden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Szerk.: Angelusz Róbert. Budapest: Új Mandátum, 1999, pp. 418–468.]
- Beck, Ulrich (1986): *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. [Magyarul: Ulrich Beck: *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság és Századvég, 2003.]
- Beck, Ulrich (1994): Die „Individualisierungsdebatte“. In *Soziologie in Deutschland. Entwicklung, Institutionalisierung und Berufsfelder, Theoretische Kontroversen*. Szerk.: Schäfers, Bernhard. Opladen: Leske + Burdich, pp. 185–198.
- Berger, Peter A.–Stefan Hradil (szerk.) (1990): *Lebenslagen, Lebensläufe, Lebensstile. Soziale Welt, Sonderband 7*. Göttingen: Otto Schwartz & Co.
- Bergmann, Joachim–Gerhard Brandt–Klaus Körber–Ernst Theodor Mohl–Claus Offe (1969): Herrschaft, Klassenverhältniss und Schichtung. In *Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft? Verhandlungen des 16. Soziologentages*. Stuttgart: Enke, pp. 67–87.
- Berking, Helmut–Sieghard Neckel (1990): Die Politik der Lebensstile in einem Berliner Bezirk. Zu einigen Formen nachtraditionaler Vergemeinschaftung. In *Lebenslagen, Lebensläufe, Lebensstile. Soziale Welt, Sonderband 7*. Szerk.: Berger, Peter A.–Stefan Hradil. Göttingen: Otto Schwartz & Co, pp. 481–500.
- Bertram, Hans (1991): Soziale Ungleichheit, soziale Räume und sozialer Wandel. In *Die Modernisierung moderner Gesellschaften*. Szerk.: Zapf, Wolfgang. Frankfurt am Main; New York: Campus Verlag, pp. 636–666.
- Bertram, Hans (1992): Regionale Disparitäten, soziale Lage und Lebensführungen. In *Zwischen Bewußtsein und Sein. Die Vermittlung „objektiver“ Lebensbedingungen und „subjektiver“ Lebensweisen*. Szerk.: Hradil, Stefan. Opladen: Leske + Budrich, pp. 123–150.

- Bertram, Hans–Clemens Dannebeck (1990): Pluralisierung von Lebenslagen und Individualisierung von Lebensführungen. Zur Theorie und Empirie regionaler Disparitäten in der Bundesrepublik Deutschland. In *Lebenslagen, Lebensläufe, Lebensstile. Soziale Welt, Sonderband 7*. Szerk.: Berger, Peter A.–Stefan Hradil. Göttingen: Otto Schwartz & Co, pp. 207–229.
- Bourdieu, Pierre (1982): *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bourdieu, Pierre (1983): Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. In *Soziale Ungleichheiten. Soziale Welt, Sonderband 2*. Szerk.: Kreckel, Reinhard. Göttingen: Otto Schwartz & Co, pp. 183–198. [Magyarul: Pierre Bourdieu: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Szerk.: Angelusz Róbert. Budapest: Új Mandátum, 1999, pp. 156–177.]
- Bourdieu, Pierre (1997a): *Der Tote packt den Lebenden. Schriften zu Politik und Kultur 2*. Hamburg: VSA-Verlag.
- Bourdieu, Pierre (1997b): Die Genese der Begriffe Habitus und Feld. In uő. *Der Tote packt den Lebenden. Schriften zu Politik und Kultur 2*. Hamburg: VSA-Verlag, pp. 59–78.
- Bourdieu, Pierre (1997c): Wie eine soziale Klasse entsteht. In uő. *Der Tote packt den Lebenden. Schriften zu Politik und Kultur 2*. Hamburg: VSA-Verlag, pp. 102–129.
- Brock, Ditmar (1998): Individualisierung und die Zugänglichkeit von Ressourcen. In *Alte Ungleichheiten. Neue Spaltungen*. Szerk.: Berger, Peter A.–Michael Vester. Opladen: Leske + Budrich, pp. 89–107.
- Bude, Heinz (1998): Die Überflüssigen als transversale Kategorie. In *Alte Ungleichheiten. Neue Spaltungen*. Szerk.: Berger, Peter A.–Michael Vester. Opladen: Leske + Budrich, pp. 363–382.
- Carchedi, Guglielmo (1987): *Class Analysis and social research*. London: Basil Blackwell.
- Dangschat, Jens S. (1994a): Lebensstile in der Stadt. Raumbezug und konkreter Ort von Lebensstilen und Lebensstilisierungen. In *Lebensstile in den Städten. Konzepte und Methoden*. Szerk.: Dangschat, Jens S.–Jörg Blasius. Opladen: Leske + Budrich, pp. 335–355.
- Dangschat, Jens S. (1994b): Segregation – Lebensstile im Konflikt, soziale Ungleichheiten und räumliche Disparitäten. In *Lebensstile in den Städten. Konzepte und Methoden*. Szerk.: Dangschat, Jens S.–Jörg Blasius. Opladen: Leske + Budrich, pp. 426–445.
- Dangschat, Jens S. (1995a): „Stadt“ als Ort und als Ursache von Armut und sozialer Ausgrenzung. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. No. 31–32, p. 50–62.
- Dangschat, Jens S. (1995b): „Soziale Brennpunkte“ – ein ehrlicher Begriff für die bürgerliche Hilflosigkeit. *Widersprüche* Vol. 15, No. 55, p. 33–46.
- Dangschat, Jens S. (1996a): Raum als Dimension sozialer Ungleichheit und Ort als Bühne der Lebensstilisierung? – Zum Raumbezug sozialer Ungleichheit und von Lebensstilen. In *Lebensstil zwischen Sozialstrukturanalyse und Kulturwissenschaft*. Szerk.: Schwenk, Otto G. Opladen: Leske + Budrich, pp. 83–119.
- Dangschat, Jens S. (1996b): Lokale Probleme globaler Herausforderungen in deutschen Städten. In *Stadt in Deutschland. Soziale, politische und kulturelle Lebenswelt*. Szerk.: Schäfers, Bernhard–Göttrik Wewer. Opladen: Leske + Budrich, pp. 31–60.

- Dangschat, Jens S. (1998): Warum ziehen sich Gegensätze nicht an? Zu einer Mikro-Makro-Meso-Theorie ethnischer und rassischer Konflikte im Städtischen Raum. In *Die Krise der Städte*. Szerk.: Backes, Otto–Rainer Dolase és Wilhelm Heitmeyer. Frankfurt am Main: Suhrkamp, pp. 21–96.
- Dangschat, Jens S. (szerk.) (1999a): *Modernisierte Stadt – gespaltene Gesellschaft. Ursachen von Armut und sozialer Ausgrenzung*. Opladen: Leske + Budrich.
- Dangschat, Jens S. (1999b): Armut durch Wohlstand – von der Ausgrenzung und dem Kleinmut der Wissenschaft, den Ängsten der Akteure und den Interessen des Kapitals. In *Modernisierte Stadt – gespaltene Gesellschaft. Ursachen von Armut und sozialer Ausgrenzung*. Szerk.: Dangschat, Jens S.. Opladen: Leske + Budrich, pp. 13–41.
- Dangschat, Jens S.–Jörg Blasius (szerk.) (1994): *Lebensstile in den Städten. Konzepte und Methoden*. Opladen: Leske + Budrich.
- Dangschat, Jens S.–Ben Diettrich (1999): Regulation, Nach-Fordismus und „global cities“ – Ursachen der Armut. In *Modernisierte Stadt – gespaltene Gesellschaft. Ursachen von Armut und sozialer Ausgrenzung*. Szerk.: Dangschat, Jens S.. Opladen: Leske + Budrich, pp. 73–112.
- Dangschat, Jens S.–Wolfram Droth–Jürgen Friedrichs–Klaus Kiehl (1982): *Aktionsräume von Stadtbewohnern. Eine empirische Untersuchung in der Region Hamburg*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Diettrich, Ben (1999): *Klassenfragmentierung im Postfordismus. Geschlecht Arbeit Rassismus Marginalisierung*. Münster: Unrast.
- Dunford, Mick (1990): Theories of Regulation. *Environment and Planning. Society and Space* Vol. 8, No. 4, p. 297–321.
- Esser, Joseph–Christoph Görg–Joachim Hirsch (szerk.) (1994): *Politik, Institutionen und Staat. Zur Kritik der Regulationstheorie*. Hamburg: VSA-Verlag.
- Esser, Joseph–Joachim Hirsch (1987): Stadtsoziologie und Gesellschaftstheorie. Von der Fordismuskrise zur „postfordistischen“ Regional- und Stadtstruktur. In *Die Materialität des Städtischen. Stadtentwicklung und Urbanität im gesellschaftlichen Umbruch*. Szerk.: Prigge, Walter. Basel; Boston: Birkhäuser.
- Freyberg, Thomas von (1996): *Der gespaltene Fortschritt. Zur städtischen Modernisierung am Beispiel Frankfurt am Main*. Frankfurt am Main; New York: Campus.
- Geißler, Rainer (1985): Die Schichtungssoziologie von Theodor Geiger. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* Vol. 37, No. 3, p. 387–410.
- Geißler, Rainer (szerk.) (1994): *Soziale Schichtung und Lebenschancen in Deutschland*. (2. jav. kiad.) Stuttgart: Enke.
- Geißler, Rainer (1996): Kein Abschied von Klasse und Schicht. Ideologische Gefahren der der deutschen Sozialstrukturanalyse. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* Vol. 48, No. 2, p. 319–338.
- Habich, Roland–Bruce Heady–Peter Krause (1991): Armut im Reichtum. Ist die Bundesrepublik Deutschland eine Zwei-Drittel-Gesellschaft? In *Lebenslagen im Wandel: Zur Einkommensdynamik in Deutschland seit 1984*. Szerk.: Rendtel, Ulrich–Gert Wagner. Frankfurt am Main; New York: Campus, pp. 488–509.

- Häußermann, Hartmut–Walter Siebel (1995): *Dienstleistungsgesellschaften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hahn, Gábor M. (1999): Neue soziale Klassen und soziale Milieus. In *Modernisierte Stadt – gespaltene Gesellschaft. Ursachen von Armut und sozialer Ausgrenzung*. Szerk.: Dangschat, Jens S. Opladen: Leske + Budrich.
- Hartmann, Michael (1998): Homogenität und Stabilität. Die soziale Rekrutierung der deutschen Wirtschaftselite im europäischen Vergleich. In *Alte Ungleichheiten. Neue Spaltungen*. Szerk.: Berger, Peter A.–Michael Vester. Opladen: Leske + Budrich, pp. 171–187.
- Harvey, David (1987): Flexible Akkumulation durch Urbanisierung. Reflexionen über „Postmodernismus“ in amerikanischen Städten. *Prokla* Vol. 17, No. 4, p. 109–131.
- Harvey, David (1989): From managerialism to enterpreneurialism: The transformation in urban governance in Late Capitalism. *Geografisker Annaler* Vol. 71, No. 1, p. 3–17.
- Herkommer, Sebastian (1996): Veränderungen ind der Klassenstruktur Europas. Empirische Daten, theoretische Diskussion. *Supplement der Zeitschrift Sozialismus* No. 4. p. 1–22.
- Hirsch, Joachim (1995): *Der nationale Wettbewerbsstaat. Staat, Demokratie und Politik im globalen Kapitalismus*. Berlin és Amszterdam: Edition ID-Archiv.
- Hirst, Paul–Jonathan Zeitlin (1991): Flexible specialization versus post-fordist theory. Evidence and policy implications. *Economy and Society*. Vol. 20, No. 1, p. 1–156.
- Hradil, Stefan (1987): *Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft. Von Klassen und Schichten zu Lagen und Milieus*. Opladen: Leske + Budrich.
- Hradil, Stefan (1990): Postmoderne Sozialstruktur? Zur empirischen Relevanz einer „modernen“ Theorie sozialen Wandels. In *Lebenslagen, Lebensläufe, Lebensstile. Soziale Welt, Sonderband 7*. Szerk.: Berger, Peter A.–Stefan Hradil. Göttingen: Otto Schwartz & Co, pp. 43–65.
- Hradil, Stefan (szerk.) (1992a): *Zwischen Bewußtsein und Sein. Die Vermittlung „objektiver“ Lebensbedingungen und „subjektiver“ Lebensweisen*. Opladen: Leske + Budrich.
- Hradil, Stefan (1992b): Alte Begriffe und neue Strukturen. Die Milieu-, Subkultur- und Lebensstilforschung der 80-er Jahre. In *Zwischen Bewußtsein und Sein. Die Vermittlung „objektiver“ Lebensbedingungen und „subjektiver“ Lebensweisen*. Szerk.: Hradil, Stefan. Opladen: Leske + Budrich, pp. 15–55.
- Jessop, Bob (1992): Fordism and post-Fordism: Critique and reformulation. In *Pathways to industrialisation and regional development*. Szerk.: Storper, Michael–Allen J. Scott. London: Routledge, pp. 43–65.
- Katznelson, Ira (1981): *City trenches: Urban politics and the pattering of class in the United States*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Katznelson, Ira (1986): Working-class formation: Constructing classes and comparisons. In *Working-class formation: Nineteenth century patterns in Western Europe and the United States*. Szerk.: Katznelson, Ira–Aristide R. Zolberg. Princeton: Princeton University Press, pp. 3–41.
- Kern, Horst–Schumann, Michael (1984): *Das Ende der Arbeitsteilung? Rationalisierung in der industriellen Produktion*. München: C. H. Beck.

- Klocke, Andreas (1998): Reproduktion sozialer Ungleichheit in der Generationenfolge. In *Alte Ungleichheiten. Neue Spaltungen*. Szerk.: Berger, Peter A.–Michael Vester. Opladen: Leske + Budrich, pp. 211–229.
- Koch, Max (1994): *Vom Strukturwandel einer Klassengesellschaft. Theoretische Diskussion und empirische Analyse*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Konietzka, Dirk (1995): *Lebensstile im Sozialstrukturellen Kontext. Zur Analyse soziokultureller Ungleichheit*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Körper, Karen (1998): Ethnizität und Wohlfahrtsstaat. In *Alte Ungleichheiten. Neue Spaltungen*. Szerk.: Berger, Peter A.–Michael Vester. Opladen: Leske + Budrich, pp. 351–362.
- Kreckel, Reinhard (szerk.) (1983): *Soziale Ungleichheiten. Soziale Welt, Sonderband 2*. Göttingen: Otto Schwartz & Co.
- Kreckel, Reinhard (1992): *Politische Soziologie der sozialen Ungleichheit*. Frankfurt am Main; New York: Campus.
- Kreckel, Reinhard (1998): Klassentheorie am Ende der Klassengesellschaft. In *Alte Ungleichheiten. Neue Spaltungen*. Szerk.: Berger, Peter A.–Michael Vester. Opladen: Leske + Budrich, pp. 31–47.
- Kronnauer, Martin–Berthold Vogel (1998): Spaltet Arbeitslosigkeit die Gesellschaft? In *Alte Ungleichheiten. Neue Spaltungen*. Szerk.: Berger, Peter A.–Michael Vester. Opladen: Leske + Budrich, pp. 333–350.
- Leisering, Lutz (1995): Zweidrittelgesellschaft oder Risikogesellschaft? Zur gesellschaftlichen Verortung der „neuen Armut“ in der Bundesrepublik Deutschland. In *Neue Armut*. Szerk.: Bieback, Karl-Jürgen–Helga Milz. Frankfurt am Main és New York: Campus, pp. 58–92.
- Lepsius, Rainer Mario (1979): Soziale Ungleichheit in der Bundesrepublik. In *Klassen in der europäischen Sozialgeschichte*. Szerk.: Wehler, Hans-Ulrich. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, pp. 166–209.
- Lipietz, Alain (1992): Von Althusserismus zur „Theorie der Regulation“. In *Hegemonie und Staat: Kapitalistische Regulation als Projekt und Prozeß*. Szerk.: Demirovic, Alex–Hans-Peter Krebs–Thomas Sablowski. Münster: Westfälisches Dampfboot, pp. 9–54.
- Lutz, Burkart (1984): *Der kurze Traum immerwährender Prosperität. Eine Neuinterpretation der industriell-kapitalistischen Entwicklung im Europa des 20. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main; New York: Campus.
- Mayer, Karl-Ulrich (1991): Soziale Ungleichheit und die Differenzierung von Lebensläufen. In *Die Modernisierung moderner Gesellschaften. Verhandlungen des 25. Deutschen Soziologentages in Frankfurt am Main 1990*. Szerk.: Zapf, Wolfgang. Frankfurt am Main; New York: Campus Verlag.
- Mayer, Karl-Ulrich–Hans-Peter Blossfeld (1990): Die gesellschaftliche Konstruktion sozialer Ungleichheit im Lebensverlauf. In *Lebenslagen, Lebensläufe, Lebensstile. Soziale Welt, Sonderband 7*. Szerk.: Berger, Peter A.–Stefan Hradil. Göttingen: Otto Schwartz & Co, pp. 297–318.
- Müller, Hans-Peter (1992): *Sozialstruktur und Lebensstile. Der neuere theoretische Diskurs über soziale Ungleichheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Noller, Peter–Klaus Ronneberger (1995): *Die neue Dienstleistungsstadt. Berufsmilieus in Frankfurt am Main*. Frankfurt am Main; New York: Campus.
- Pappi, Franz Urban–Christian Melbeck (1988): Die sozialen Beziehungen städtischer Bevölkerung. In *Soziologische Stadtforschung. Sonderheft 29/1988 der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Szerk.: Friedrichs, Jürgen. Opladen: Westdeutscher Verlag, pp. 223–250.
- Paulus, Stefan (1999): Neue Armut – alte Strukturen. Differenzbildung und soziale Ungleichheit im Zusammenhang der Konstruktion von „Rasse“ und „Geschlecht“. In *Modernisierte Stadt – gespaltene Gesellschaft. Ursachen von Armut und sozialer Ausgrenzung*. Szerk.: Dangschat, Jens S. Opladen: Leske + Budrich.
- Piore, Michael J.–Charles F. Sabel (1985): *Das Ende der Massenproduktion – Studie über die Requalifizierung der Arbeit und die Rückkehr der Ökonomie in die Gesellschaft*. Berlin: Wagenbach.
- Rodenstein, Marianne–Stephanie Brock és Susanne Heeg (1996): Reproduktionsarbeitskrise und Stadtstruktur. Zur Entwicklung von Agglomerationsräumen aus feministischer Sicht. In *Agglomerationsräume in Deutschland. Ansichten, Einsichten, Aussichten. Forschungs- und Sitzungsberichte, Band 199*. Szerk.: Akademie für Raumforschung und Landesplanung. Hannover: Verlag der ARL, pp. 26–50.
- Sassen, Saskia (1991): *The global city*. Princeton: Princeton University Press.
- Sassen, Saskia (1993): Global City: Internationale Verflechtungen und ihre innerstädtischen Effekte. In *New York. Strukturen einer Metropole*. Szerk.: Häußermann, Hartmut–Siebel Walter. Frankfurt am Main: Suhrkamp, pp. 71–90.
- Schäfer, Claus (1995): Soziale Polarisierung bei Einkommen und Vermögen. Zur Entwicklung der Verteilung 1994. *WSI-Mitteilungen* No. 10. p. 605–633.
- Schienstock, Gerd (1993): Neue Produktions- und Arbeitskonzepte als Herausforderung an die Sozialpartnerschaft. In *Sozialpartnerschaft, Kontinuität und Wandel eines Modells*. Szerk.: Tálos Emmerich. Bécs: Verlag für Gesellschaftskritik, pp. 51–68.
- Schwenk, Otto G. (szerk.) (1996): *Lebensstil zwischen Sozialstrukturanalyse und Kulturwissenschaft*. Opladen: Leske + Budrich.
- Spellerberg, Annette (1996): Lebensstile in Deutschland – Verteilung und Beitrag zur Erklärung unterschiedlichen Wohlbefindens. In *Lebensstil zwischen Sozialstrukturanalyse und Kulturwissenschaft*. Szerk.: Schwenk, Otto G.. Opladen: Leske + Budrich, pp. 237–260.
- Sopp, Peter (1994): Das Ende der Zwei–Drittel–Gesellschaft? Zur Einkommensmobilität in Westdeutschland. In *Einmal arm, immer arm? Neue Befunde zur Armut in Deutschland*. Szerk.: Zwick, Michael. Frankfurt am Main; New York: Campus Verlag, pp. 47–74.
- Sterbling, Anton (1998): Zur Wirkung unsichtbarer Hebel. Überlegungen zur Rolle des „sozialen Kapitals“ in fortgeschrittenen Gesellschaften. In *Alte Ungleichheiten. Neue Spaltungen*. Szerk.: Berger, Peter A.–Michael Vester. Opladen: Leske + Budrich, pp. 189–209.
- Thrift, Nigel (1987): Introduction: The geography of late twentieth-century class formation. In *Class and space: The making of urban society*. Szerk.: Thrift, Nigel–Peter Williams. London: Routledge és Kegan Paul.

- Tschirkov, Carmen (1997): *Die öffentliche Debatte über Globalisierung in Großbritannien*. Universität Hamburg, Institut für Soziologie. Diplomamunka.
- Vester, Michael (1992): Die Modernisierung der Sozialstruktur und der Wandel von Mentalitäten. In *Zwischen Bewußtsein und Sein. Die Vermittlung „objektiver“ Lebensbedingungen und „subjektiver“ Lebensweisen*. Szerk.: Hradil, Stefan. Opladen: Leske + Budrich, pp. 223–249.
- Vester, Michael (1994): Die verwandelte Klassengesellschaft. Modernisierung der Sozialstruktur und Wandel der Mentalitäten in Westdeutschland. In *Das symbolische Kapital der Lebensstile. Zur Kulturosoziologie der Moderne nach Pierre Bourdieu*. Szerk.: Mörth, Ingo–Gerhard Fröhlich. Frankfurt am Main; New York: Campus Verlag, pp. 129–166.
- Vester, Michael–Peter von Oertzen–Heiko Geiling–Thomas Hermann–Dagmar Müller (1993): *Soziale Milieus im gesellschaftlichen Strukturwandel. Zwischen Integration und Ausgrenzung*. Köln: Bund Verlag.
- Werlhof, Claudia von–Veronika Bennholdt-Thomsen–Maria Mies(1983): *Frauen – die letzte Kolonie. Zur Hausfrauisierung der Arbeit*. Reinbek: Rowohlt Verlag.
- Wright, Erik Olin (szerk.) (1989): *The debate on classes*. London: Verso.
- Zapf, Wolfgang (1991): *Die Modernisierung moderner Gesellschaften. Verhandlungen des 25. Deutschen Soziologentages in Frankfurt am Main 1990*. Frankfurt am Main; New York: Campus Verlag.